HET ONTSTAAN VAN DE HERNHUTTER BROEDERGEMEENTE EN DE VERWIKKELINGEN MET DE GEREFORMEERDE KERK IN DE NEDERLANDEN IN DE EERSTE HELFT DER 18e EEUW

INHOUD

Voorwoord

Inhoudsopgave

1.	Unitas Fratrum	1
2.	Zinzendorf en zijn betekenis voor de Broeder-gemeente	4
3.	Hernhutters in Nederland in de periode 1736-1754	11
	3.1. De opwekkingsbeweging	11
	3.2. Synode te Zeist: 12 mei - 21 juni 1746	19
	3.3. Verwikkelingen met de Gereformeerden	22
4.	Conclusies	36
5.	Literatuurverwijzingen	37
6.	Lijst van illustraties	40
	Bijlage	

"Al dorst de blindheit u verdoemen,
ik durf u waare broeders noemen:
gy kent en mint de Heyland recht.
Gy streeft het puik der protestanten
verby in Jesus kerk te planten,
door zynen geest wel onderrecht."

ds. J. Deknatel, 1735

VOORWOORD

In dit werkstuk heb ik getracht een beeld te schetsen van het ontstaan der Hernhutter Broedergemeente in de Nederlanden in de eerste helft van de achttiende eeuw. Hierbij komen allereerst ter sprake de oorsprong der Broedergemeente en in het kort de betekenis van Zinzendorf.

In deze periode, tussen 1736 en 1754, ontstaan achtereenvolgens de kolonies Heerendijk in 1736 en Zeist in 1746, waar eveneens in 1746 een synode wordt gehouden.
Het is ook in deze tijd, dat de Broedergemeente een plaats probeert te krijgen binnen de reeds bestaande kerkverbanden in de Nederlanden, en waarin de kritiek losbarst van Gereformeerde zijde.

Het was niet mogelijk om alle pamfletten die in deze periode tegen de Hernhutters zijn geschreven, in te zien, wegens hun ouderdom en zeldzaamheid. Daarom heb ik me met name beziggehouden met de "Herderlijke en Vaderlijke Brief" van de Amsterdamse kerkeraad uit 1738 en wat hierover gezegd en geschreven is.

Apeldoorn, januari 1978 J.K.C. Kronenberg

1. UNITAS FRATRUM

In het jaar 1467 werd door de volgelingen van Johannes Hus te Kunwald, in het Noord-Oosten van Bohemen, de Unitas Fratrum gevormd.[1] Zij vormden een vreedzame, van de wereld afkerige apostolisch-gezinde groep en verwierpen, in nauwe aansluiting aan de inhoud van de Bergrede, krijgs- en staatsdienst alsmede de eed. Soberheid en eenvoud in leven en cultus kenmerkten hun broederschap. /2/ De gemeente koos haar eigen lekenpriesters en liet haar eerste bisschop door een der bisschoppen van de Waldenzen ordenen en beschouwde hem krachtens zijn wijding als opgenomen in de apostolische successie.

Tegen het einde van de 15e eeuw gaf de beweging haar wereldmijding op en stelde zich meer open voor cultuur, wetenschapsbeoefening en bekleding van staatkundige en maatschappelijke posities. Onder leiding van Lukas van Praag (overleden in 1528) ontstond een toenemende orde onder de Broeders. Een confessie,[2] cathechismus en gezangboek (1501) werden uitgegeven in de Boheemse taal en zij gebruikten hun eigen Kralitzer Bijbelvertaling.
Vervolging bleef echter niet uit. Maar de gemeente groeide onder de druk. In het begin der 16e eeuw telde zij in Bohemen en Moravië[3] 70.000 leden verspreid over 300 kerken.

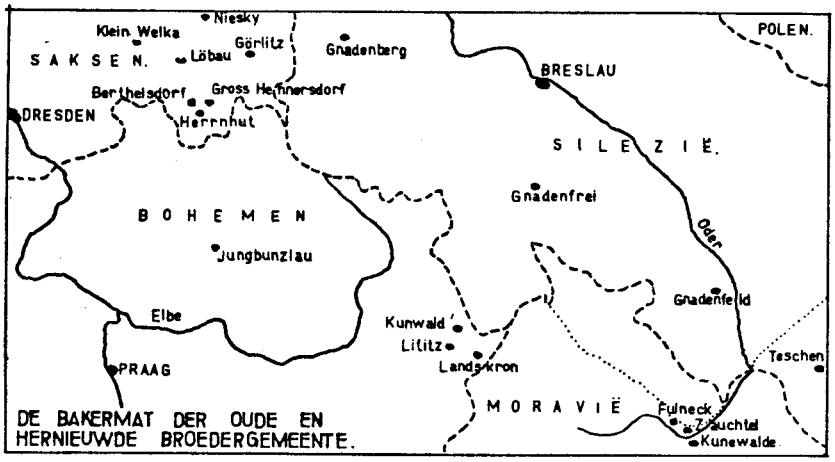

Afbeelding 1

1) De benaming "Unitas Fratrum", zijnde een letterlijke vertaling van "Jednota bratzska ", is vanaf 1553 bekend. /1/ Het woord kerk reserveerden zij voor de algemene christelijke kerk; daarbinnen waren dan verschillende uniteiten mogelijk.
2) 1575: Confessio Bohemica.
3) Het tegenwoordige Tsjechoslowakije en Hongarije.

Bij de opkomst der Reformatie zocht de Unitas Fratrum aansluiting bij Luther, die echter afwijzend stond tegenover deze "doperse" secte. Hun aansluiting aan de Reformatie werd "belemmerd door hun separatisme en door verschil in Avondmaals- en rechtvaardigingsopvatting; zij beschouwden zichzelf als bekeerden, die hun doop onderhielden en ... de voorschriften van de Bergrede. Voor dit zedelijk streven en voor hun tucht had Luther overigens lof." /3/
Hoewel officieel als ketters beschouwd, genoot de Unitas Fratrum de bescherming van de adel en werd zij in het midden van de 16e eeuw als "welgeorganiseerde secte" de draagster van het Protestantisme in Bohemen.
Nu eens met rust gelaten, dan weer vervolgd, waarbij velen van hen naar Polen uitweken, konden zij zich in Bohemen tot het begin der 17e eeuw staande houden.

In 1609 was door keizer Rudolf II (1576-1612) in zijn "Majesteitsbrief" aan alle protestanten vrijheid van godsdienst gewaarborgd. Zijn opvolger Matthias (1612-1619) schond echter dit privilege. Bohemen kwam in opstand en koos Frederik V van de Palts tot koning. Het gevolg was de Dertigjarige Oorlog van 1618-1648, die voor Bohemen eindigde in 1620 toen "Winterkoning" Frederik bij Praag verslagen werd. Het Protestantisme in Bohemen, Oostenrijk en de Palts werd uitgeroeid. Ook de Unitas Fratrum ging ten onder; haar geestelijken werden verdreven, haar kerken gesloten.[4] Wie in het land wilde blijven moest Rooms worden.

Onder hen die de wijk moesten nemen bevond zich ook bisschop Joan Amos Comenius.[5] In het vertrouwen dat er een betere toekomst voor de gemeente zou aanbreken, bewerkte hij, dat zijn schoonzoon Pieter Jablonsky tot bisschop van de Boheems-Moravische tak der Unitas Fratrum werd geordend. De bisschoppelijke waardigheid, hoewel weinig meer dan een titel, ging over op

---

4) Vanaf 1628 is er van een georganiseerde Broeder Uniteit daar geen sprake meer.
5) Joan Amos Comenius (1592-1670), pedagoog, studeerde te Herborn, Amsterdam en Heidelberg. Hij week tijdens de vervolgingen uit naar Lissa (Polen). Opnieuw door oorlog verjaagd, vond hij een wijkplaats te Amsterdam. In 1650 publiceerde hij zijn "Testament der stervende Moeder Broederkerk". Ook heeft hij de Moraviërs een kerkorde gegeven. Hij ligt begraven in de Hervormde Kerk te Naarden. /4/

diens zoon Daniël Ernst, die later Nitschmann en Zinzendorf tot bisschop zou wijden.

In een korte samenvatting van de ontwikkeling der Unitas Fratrum kunnen we constateren:

- theologisch bezien begint de Broeder Uniteit bij het verlangen naar goede priesters en imitatio Christi.
- Al spoedig komen zij onder invloed der Waldenzen en hun armoede-ideaal.
- Veel duidelijker dan de Waldenzen breken zij echter met Rome (1467).
- Lukas van Praag brengt hen tot Hus terug.
- In de 16e eeuw komen zij op allerlei wijzen in aanraking met de Reformatie (Luther, Calvijn, Bucer): de herdoop van nieuw toegetredenen vervalt, bovendien komt de rechtvaardiging door het geloof meer naar voren dan vroeger.
- Maar temidden van al deze invloeden blijven zij toch ook zichzelf. Karakteristiek voor hen was steeds de sterke gemeentelijke tucht; in het geheel der Reformatie streefden zij vooral naar oecumenische contacten.
- Groot was verder hun betekenis voor het kerkelijk lied.

2. ZINZENDORF EN ZIJN BETEKENIS VOOR DE BROEDERGEMEENTE

Afbeelding 2

Het is onmogelijk om bij de beschrijving van de geschiedenis der Hernhutter Broedergemeente voorbij te gaan aan de persoon van Zinzendorf (1700-1760). Hij heeft de Broedergemeente tot bloei gebracht en haar haar theologie gegeven.
Nicolaus Ludwig, graaf van Zinzendorf en Pottendorf, heer van Freydeck, Schöneck, Thürnstein en andere plaatsen, werd op 26 mei 1700 te Dresden geboren. Reeds zes weken na zijn geboorte stierf zijn vader, Georg Ludwig von Zinzendorf, die keurvorstelijk minister was geweest. Zijn moeder, Charlotte Justine von Gersdorf, hertrouwde in 1704, en wel met de Pruisische veldmaarschalk Dublislav Gneomar van Natzmer, in Berlijn. Zij nam haar zoon niet mee, maar vertrouwde zijn opvoeding toe aan haar moeder, Henriëtte Katharina von Gersdorf. Deze was "eine bedeutende, geistig selbständige Frau, die sich völlig dem Pietismus zugewandt hatte. Sie stand Spener und Francke nahe ...". /5/ Zinzendorf bekende later: "Ich beziehe meine Principia von ihr her. Wenn sie nicht gewesen wäre, so wäre unsere Sache nicht zustande gekommen. Sie war eine Person, der alles in der Welt anlag, was den Heiland interessierte. Sie wuszte keinen Unterschied zwischen der katholischen, lutherischen und reformierten Religion, sondern was Herz hatte und an sie kam, das war ihr Nächster." /5/

Toen Zinzendorf tien jaar oud was werd hij naar het Hermann Francke[6] "Pädagogium" (een hogere school voor kinderen uit adellijke kringen) te Halle gebracht, waar hij zijn verdere opvoeding kreeg en geheel in piëtistische geest gevormd werd. Hier raakte hij reeds zeer vroeg vertrouwd met de philadelphische eenheidsgedachte.[7]

Hoewel hem de studie der theologie aantrok, gehoorzaamde hij aan de wens van zijn familie om een opleiding te volgen voor de Staatsdienst. Van 1716-1719 studeerde hij rechten te Wittenberg. Hier kwam hij in aanraking met de orthodoxie, waar het Piëtisme[8] zo vijandig tegenover stond, maar die hij leerde waarderen. Voor hem viel de tegenstelling tussen Wittenberg en Halle weg.

Naar de gewoonte van die dagen werd zijn opvoeding voltooid door een studiereis in de jaren 1719-1721 naar Holland en Frankrijk. In een museum in Düsseldorf zag hij een schilderij van de lijdende Christus met de doornenkroon, waaronder de woorden: "Dit deed Ik voor u - wat doet gij voor Mij?". Voor Zinzendorf was dit aanleiding zijn leven verder geheel aan Christus te wijden. In Holland leerde hij de Gereformeerden kennen. "Zijn geboorte gaf hem tot de beste kringen toegang en zijn verstandelijke ontwikkeling ontsloot hem de studeerkamers der geleerden. Reeds nu ontwaakte het besef in hem, dat het wezen van het Christendom niet ligt in de leer, maar in de praktijk: in de gemeenschapsoefening met Christus." /7/ Zinzendorfs godsdienstig leven was volstrekt Christocentrisch, met steeds verder doordringende verdieping in Christus. Karakteristieke woorden voor hem waren: "Ich habe nur eine Passion, die ist Er, nur Er" en: "mein Schöpfer, mein Heiland".

---

6) August Hermann Francke (1663-1727), predikant en professor in de Oosterse talen. Francke legde in zijn prediking grote nadruk op de persoonlijke bekering: door een "Busskampf" heen moest men tot "Gnadendurchbruch" komen. Alles wat niet tot stichting diende moest worden vermeden, ook in de opvoeding.

7) Zie bijlage 1.

8) Het Piëtisme openbaarde de schuld der kerk, die veruitwendigd was. Het drong weer aan op een persoonlijke betrekking van de gelovige tot Christus, op onderzoek der Schrift, op het algemene priesterschap der gelovigen en op werken der liefde. Het schonk een echt en nieuw zendingsbesef. De zending was nu geen zaak der overheid meer, maar van bekeerde enkelingen. /6/

In 1721 huwde Zinzendorf met Erdmuth Dorothea von Reusz-Ebersdorf (1700-1756), die ook uit een piëtistisch geslacht stamde. Zij werd zijn onontbeerlijke hulp, die zich met onvermoeibare kracht voor de organisatie en de huishouding inzette, "wobei sie vieles an seinen überstürzten Plänen zurechtrückte". /8/ Het bestaan van de Hernhutter Broedergemeente was voor een groot deel, wat het begin ervan betreft, aan haar te danken. De graaf duidde hun huwelijk aan als "Streiter-Ehe", "das heiszt als eine Verbindung zweier entschlossener Kämpfer für den Sieg Jesu auf Erden". /8/ In datzelfde jaar 1721 werd hij "Hofrat" in Dresden. Dit ambt liet hem veel tijd over voor zijn privé plannen. Hij hield in zijn huis "Hausandachten" en breidde ze naar het voorbeeld van Spener tot christelijke huisgemeenten uit.

In 1722 kwamen Moravische vluchtelingen aan op het landgoed Berthelsdorf, wat toebehoorde aan Zinzendorf. Zij waren gevlucht voor de Contra-Reformatie. Hun leider was Christiaan David[9], die door de opwekkingsbeweging van Ds. Steinmetz[10] sterk beinvloed was. Zinzendorf stond hun toe op zijn landgoed te blijven. Zo werd dan op 17 juni 1722[11] de kolonie "Herrnhut" gesticht. Herrnhut behoorde kerkelijk bij Berthelsdorf; de predikant, Rothe[12], zorgde voor prediking en sacramentsbediening, maar de gemeente te Herrnhut hield in een zaal eigen samenkomsten: Bijbelbesprekingen 's morgens, zangdiensten 's avonds.

De nieuwe kolonie groeide aan. Niet slechts uit Bohemen en Moravië stroomden er vluchtelingen naar toe, ook uit Noord- en Zuid-Duitsland kwamen niet alleen "oprechten van harte", maar ook sectariërs, die de "openbare kerk" voor Babel uitkreten.

---

9) Christiaan David (1690-1751), timmerman.
10) Johann Adam Steinmetz (1689-1762). Piëtist/Halle - evangelische dominee in Teschen - opwekkingsbeweging onder de verborgen nakomelingen der oude Broederkerk. /9/
11) Op 17 juni 1722 velde Christiaan David in het woud van de Hutberg, een half uur van Berthelsdorf, de eerste boom voor het te bouwen huis voor de eerste vijf uitgewekenen met het Psalmwoord: "Hier vindt de musch een huis en de zwaluw een nest voor zich, uwe altaren, Heere der heirscharen!". /9,10/
12) Johann Andreas Rothe (1688-1758), evangelisch-luthers "Ortspfarrer". Piëtist; stond innerlijk dicht bij de Broedergemeente, maar is zelf nooit tot deze gemeente toegetreden.

Interne moeilijkheden bleven niet uit.
Hier trachtte Zinzendorf zijn philadelphisch-oecumenisch[13] ideaal, dat hem reeds in zijn jonge jaren gegrepen had, te verwerkelijken.
In 1727 liet hij zijn staatsbetrekking in Dresden geheel varen en vestigde zich op zijn slot te Berthelsdorf. Naar het voorbeeld van Speners "ecclesiola in ecclesia" wilde hij Herrnhut binnen het verband der lutherse kerk organiseren. Daarom stichtte hij een "Brüderlicher Verein und Willkür", waarin de Hernhutters hun geestelijk leven zelfstandig mochten regelen, door oudsten, vermaners en ziekentroosters te benoemen. /11/ De statuten van deze vereniging dragen een philadelphisch karakter. "Herrnhut, een gemeente "op den levende God gebouwd", en organisatorisch tot de lutherse kerk behorend, zou tot alle broeders en kinderen Gods onder alle gezindten in een verhouding van voortdurende liefde staan" /12/: een gemeenschap van gelovigen uit alle kerken, niet tegenover de kerk maar boven haar uit. En daarbij als middelpunt der vroomheid: Jezus.

Na een avondmaalsviering op 13 augustus 1727 te Berthelsdorf kwam het tot een opwekking. "Wij leerden ons onderling liefhebben", betuigden de deelnemers. /13/ Van die datum af, de geestelijke geboortedag, vormden zij een "Broedergemeente". Voortaan waren zij één van geest, maar dat betekende volstrekt niet, dat allen gelijke denkbeelden hadden. Slechts het zaligmakend geloof in het zoenoffer, door Christus voor de gelovigen gebracht, achtten zij voldoende. "Christus is de Schepper en Onderhouder aller dingen, de Jehova des Ouden Testaments, die daarin vooral Gods liefde heeft geopenbaard, dat Hij zoo klein, zoo arm en zoo nederig is geworden en zooveel heeft geleden; Zijn lijden is niet zoozeer straf en voldoening aan God, als wel vrijwillig en liefderijk martelaarschap; Zijn bloed en Zijn dood zijn daardoor de bron van het leven der menschheid; de martelaarswonden van Christus' zijde zijn de matrix van het menschelijk geslacht, de oorsprong van den Geest, die van Christus in allen zich uitstort." /14/

---

13) Zie bijlage 1.

Men zocht nu naar een organisatie om de Broeders in de gemeenschap met Christus te oefenen. Er werden 12 ouderlingen gekozen, waarvan 4 tot opper-ouderlingen, en andere ambtsdragers, naar Ef. 4:11-12.[14] Onder Zinzendorfs leiding ontwikkelde zich een rijk liturgisch leven, met indrukwekkende vieringen der Christelijke feestdagen. Bijeenkomsten werden dagelijks gehouden, zelfs meermalen per dag; een gebedswacht werd ingesteld tegen "uiterlijke" en "innerlijke vijanden"; zg. "koren"[15] gevormd; het lot kwam in gebruik, om daardoor de wil des Heren te vragen[16]. Ook werd het zendingswerk ter hand genomen. Zendelingen gingen naar West-Indië, Groenland en de Indianen van Noord-Amerika.

Intussen bleef de gemeente te Herrnhut tot de lutherse kerk behoren. De oorspronkelijke Moravische emigranten begeerden echter kerkelijke zelfstandigheid. Zinzendorf, de "Vorsteher" of bestuurder der gemeente, deed wat hij kon om haar in de landskerk te houden. Zijn ideaal was: "levende Christelijke gemeenten in, niet buiten de grote, door God gewilde, voor de volken nodige kerkgenootschappen". Met heel zijn hart was hij aan de lutherse kerk en haar leer[17] gehecht, en van zijn lutherse rechtzinnigheid gaf hij in vele geschriften blijk. Zelfs deed hij in Tübingen het kandidaatsexamen in de theologie. Het mocht echter niet baten. Door de Keursaksische regering werd hij in 1736 uit het land gebannen omdat de Oostenrijkse regering hem aangeklaagd had.

---

14) "En Hij heeft zowel apostelen als profeten gegeven, zowel evangelisten als herders en leraars, om de heiligen toe te rusten tot dienstbetoon, tot opbouw van het lichaam van Christus." (NBG)

15) De gemeente werd ingedeeld in "koren" (gehuwden - ongehuwde broeders - ongehuwde zusters - weduwen - weduwnaars - grote jongens - grote meisjes - kinderen) ieder onder eigen leiding met eigen vergaderingen naast alle gemeenschappelijke. Er waren eigen huizen voor de ongehuwden, de weduwen en de weduwnaars. "Alles werd dienstbaar gemaakt aan de gemeenschap met Christus en vooral werd de zang beoefend." /15/

16) Le Long in "Godts Wonderen met Zijne Kerke": "Het lot werd in zonderlinge eere gehouden, en zoo wel in 't bijzonder, als in 't openbaar, ten tijde, wanneer een zaak volkomen in balans staat, tot het overhalen gebruikt. Men gelooft, dat dit een zeer eenvoudige weg is, by volkomen afgestorvenheit van den eigen wille om den Zin des Heeren te weten, of immers, om zich zelven buyten verantwoordinge te stellen ...". /16/

17) Om harentwil was hij zelfs bereid in 1728 de bijzondere vorm van Herrnhut op te heffen. Het lot dat aangaande deze kwestie gebruikt werd, besliste tegen hem. /17/

Het gevolg nu was dat Zinzendorf zijn ideeën aan de hele wereld kon verkondigen. Velen volgden hem op zijn reizen naar West-Duitsland, Holland, Engeland en zelfs Amerika, de zogenoemde "Pilgergemeine".
Als tweede centrum ontstond in de buurt van Büdingen een reeks van nederzettingen in Marienborn om de bijna vervallen Ronneburg en op de Herrnhaag. Hier kon de Broedergemeente zich vrij ontwikkelen. Er werden hoge gebouwen opgericht en men wilde een "Lebens- und Wirtschaftsgemeinschaft" inrichten naar oud-christelijk voorbeeld.

In 1737 liet Zinzendorf zich door Jablonski tot bisschop der Broederkerk wijden in Berlijn, onder goedkeuring van de koning van Pruisen en de aartsbisschop van Canterbury.[18] Langs deze weg bleef de oude successie bewaard.
Toen Zinzendorf begreep, dat zijn bisschopsambt het streven der Moraviërs naar kerkelijke zelfstandigheid in de hand werkte, legde hij dit ambt in 1740 neer. Ook de "generaal-oudste" Dober, die meer met de inwendige dan met de uitwendige leiding der Broedergemeente belast was, volgde zijn voorbeeld.
In 1741 besloot men, toen Zinzendorf in Noord-Amerika vertoefde, aan de Here Jezus Christus het ambt van "generaal-oudste" op te dragen. "Het werd een zuivere Christocratie; letterlijk noemde men de Heiland de opperouderling; een college van twaalf ambtsdragers voerde het bestuur." /19/

Zo ontstaat dan tussen 1736 en 1750 de vernieuwde Broedergemeente, "geen kerk, geen secte, maar een zelfstandige gemeente-organisatie binnen de kerk ten gunste van de Christelijke gemeenschapsoefening".

---

18) Daniël Ernst Jablonski (1660-1741), een kleinzoon van Comenius, was bisschop van de naar Polen uitgeweken Moraviërs. Door Jablonski werd David Nitschmann tot "Bisschop der Broedergemeente in den vreemde" gewijd (1735) en deze nu kon de zendelingen ten dienste van het woord en van de sacramenten ordenen. Zoals Jablonsky tevens lid der Hervormde Kerk was, meende Zinzendorf lid der lutherse kerk te kunnen blijven, maar de weg was nu duidelijk ingeslagen, die tot een zelfstandige kerk moest leiden. /18/

Onder de kerk ("Die Kirche") verstond Zinzendorf meestal de onzichtbare, universele kerk. Deze openbaarde zich aan de wereld in philadelphische gemeenten ("Gemeinen"). De belijdeniskerken, die tevens alle volkskerken waren, noemde hij als universeel christen nationale godsdiensten ("Religionen"). Het begrip secte gebruikte hij als gewoonlijk heel algemeen, als aanduiding voor iedere afzonderlijke kerkgemeenschap. /20/
De Broedergemeente wil de eenheid van Christus' gemeente tot uiting brengen. De vorm is daarbij bijkomstig.

In 1748 werd de Broedergemeente erkend als zelfstandige organisatie binnen de landskerk, nadat men de Augsburgse confessie had aangenomen. Deze kerk werd als de hernieuwde Broederkerk als orthodox en wettig erkend.[19)]
Zinzendorf zelf had het erg moeilijk met deze ontwikkeling van Broedergemeente naar Broederkerk. Kerkstichting was nooit zijn doel geweest. Zijn ideaal een wereldgemeenschap te vormen, om allen die waarachtig Jezus Christus liefhadden, samen te binden, is mislukt. Dit doel is niet bereikt. "Het was te hoog gemikt. Het greep naar een eenheid, die in de toekomst ligt." /22/

Op 9 mei 1760 overleed Nicolaus Ludwig graaf von Zinzendorf, "... der grösste - und vielleicht der einzige ganz echte - Chrisozentriker der Neuzeit ... vielleicht auch der erste echte, d.h. ganz von der Sache aus denkende und redende Ökumeniker." /23/

---

19) In 1749 werd ze als Moravische bisschopskerk, Unitas Fratrum genoemd, in Engeland bij parlementsakte erkend.

3. HERNHUTTERS IN NEDERLAND IN DE PERIODE 1736-1754

3.1. De opwekkingsbeweging

Het eerste tijdvak van de Hernhutterse beweging in Nederland (1736-1754) is het beste te typeren als een periode die het karakter had van een opwekkingsbeweging. Want de kringen, waar de Hernhutters mee in aanraking kwamen, toonden weinig begrip voor het ideaal van de broederliefde. En waar men wel ingang vond, zoals bij de Doopsgezinden en Collegianten, daar had men te doen met groepen, die reeds van het orthodoxe christendom vervreemd waren en voorlopers der Aufklärung waren. "Daarom viel bij het Hernhuttersch getuigenis de nadruk op het christocentrisch verzoeningsgeloof, dat eerst opgewekt moest worden, alvorens de grondslag voor de philadelphische gemeenschap kon worden gelegd." /24/

Zinzendorf zelf was de leidende figuur in deze periode. De beweging begon in 1736, toen hij op vele plaatsen in Nederland bijeenkomsten hield en met "gelijkgezinden" uit allerlei kerken vriendschap sloot. De grootste activiteit was in de jaren 1741-1744, toen verschillende Hernhutter broeders naar vele plaatsen werden uitgezonden, gewoonlijk om daardoor naast de uitoefening van hun beroep, tevens als evangelist met de bestaande conventikels[20] in contact te komen.

Het hoogtepunt van deze periode was ongetwijfeld de stichting van de Zeister gemeente in 1746, waar Zinzendorf terzelfder tijd een synode hield. Na een crisis omstreeks 1754 verliep de opwekkingsbeweging geheel.

In december 1734 was August Gottlieb Spangenberg (1704-1792) naar Amsterdam gekomen om onderhandelingen te voeren met de "Geoctroyeerde Sociëteit van Suriname" over het zendingswerk der Broedergemeente in Suriname. Het bestuur van deze Sociëteit wilde alleen eerst nader ingelicht worden over de Hernhutters, alvorens het op deze zaak kon ingaan. Om deze reden kwam Spangenberg in contact met Isaac le Long[21], die te Amsterdam bekend stond als

---

20) Zie bijlage 1.

21) Isaac le Long, geboren in 1683 te Frankfort a.d. Main en overleden in 1762 te Hanau, woonde van 1718-1744 te Amsterdam. Hij werd in 1741 in de Broedergemeente opgenomen. Te Hanau had hij geen binding meer met de Hernhutters. /25/

bibliofiel en vertaler van kerkhistorische werken. Le Long toonde grote belangstelling voor de Broedergemeente en werd met Spangenberg bevriend. Niet alleen was Le Long bereid voor hem een extract uit het "Notariats-Instrument", de officiële verklaring over de gemeente Herrnhut, in het Nederlands te vertalen ten behoeve van de Sociëteit van Suriname, maar ook wilde hij gaarne de andere documenten die Spangenberg bij zich had, bestuderen. Le Long was zo ingenomen met wat hij daarin vond dat hij het plan opvatte deze stukken in boekvorm uit te geven. Zinzendorf zelf, die hiervan op de hoogte was door briefwisseling met Le Long, was met de voorgenomen uitgave niet erg ingenomen, maar berustte erin. In 1735 verscheen het boek te Amsterdam onder de titel "Godts Wonderen met Zyne Kerke".[22] Het werd opgedragen aan Zinzendorf en aangeprezen in een voorafgaand gedicht door de Doopsgezinde predikant Deknatel.[23] De inhoud bevatte, behalve een historisch opstel van Le Long over de oude Broederkerk, 22 vertaalde stukken. Het boek maakte grote opgang en het gevolg ervan was, dat de Hernhutters spoedig in Nederland bekend werden en Zinzendorf zelfs brieven ontving van de prinses-weduwe Louize Maria van Oranje-Nassau[24] en haar vroegere hofpredikant Hiëronymus van Alphen om nadere inlichtingen.
Verder raakte Spangenberg in Amsterdam ook bevriend met de families Beuning en Schellinger, die later de Broedergemeente financieel zouden steunen.

In februari 1736 kwam Zinzendorf zelf met een klein gevolg naar Nederland. Er waren verschillende redenen voor dit bezoek. Enkele hooggeplaatste personen en gereformeerde predikanten uit Amsterdam hadden hem voorstellen gedaan om zijn zendingswerk te bevorderen. De opgang welke het boek van Le Long had gemaakt en de uitgave van

---

22) De heftige bestrijding, die enige jaren later de beweging hier te lande evenals het zendingswerk dreigde te vernietigen, heeft Zinzendorf aanleiding gegeven, vooral deze uitgave van Le Long als de oorzaak van die tegenstand aan te zien en Spangenberg beschouwde zijn toegeeflijkheid later bijna als een zonde. /26/

23) J. Deknatel, geboren in 1698 te Norden en overleden in 1759 te Amsterdam, was sinds 1726 als een der drie predikanten bij de Doopsgezinde gemeente "'t Lam" te Amsterdam werkzaam. /27/

24) De prinses, zelf van Duitse afkomst uit Hessen-Kassel, had de graaf al in 1719 ontmoet, toen hij als student in Nederland vertoefde.

een tweede deel waren eveneens reden voor zijn bezoek. Bovendien had de prinses de wens te kennen gegeven, dat ze in de baronie IJsselstein een kolonie voor Moravische vluchtelingen wilde inrichten.
Omdat hij een tamelijk groot gevolg, de zg. "Pilgergemeine" bij zich had en geruime tijd, namelijk van 4 maart tot 8 april, te Amsterdam bleef, huurde hij een woning. Hierin hield hij ook zijn gebruikelijke huiselijke godsdienstoefeningen, waarbij hij echter ook zijn Amsterdamse vrienden toeliet. Deze diensten genoten zo'n grote belangstelling, dat hij gedwongen werd afzonderlijke diensten voor mannen en voor vrouwen te houden. Er hadden zich al kringen van vrienden te Amsterdam gevormd, die nu door zijn bijeenkomsten sterk vermeerderden. Behalve Mennonieten en Socianen sloten zich ook leden, zelfs predikanten der gereformeerde kerk aan, zoals ds. Van Alphen, Schiphout, De Bruyn en Plantinus. /28/
Deze gang van zaken beviel hem echter niet en de laatste dagen van zijn verblijf in Amsterdam verklaarde hij zich bereid op verschillende plaatsen te spreken, "echter steeds in tegenwoordigheid van officiële ambtsdragers". /26/ Hij wilde zich hiermee dekken voor kwaadsprekerij.
In verband hiermee gaf hij op 2 april een "Declaration" uit, waarin hij zei, dat zijn vergaderingen geen openbaar karakter droegen. In geen geval wilde hij ten koste van de officiële kerk sectarische kringen in de hand werken.
Zinzendorf was een geboren redenaar. Zijn redevoeringen, die soms tien uur per dag in beslag namen, hadden slechts één onderwerp: Christus.
Alvorens weer naar Duitsland terug te keren bracht Zinzendorf een bezoek aan de prinses-weduwe van Oranje-Nassau op het slot te Leeuwarden (12-16 april). Hier spraken zij samen over de vestiging van een Hernhutter nederzetting: "In alle ernst verklaart zij zich bereid om hem een terrein te verkopen op één harer bezittingen aan de oude IJsel in de buurt van IJselstein". /29/
Zijn Amsterdamse vrienden wilden hem gaarne het hiervoor benodigde geld ter beschikking stellen.
Door vele vrienden uitgeleide gedaan, droeg Zinzendorf dicht bij Akkrum het gehele land nog eens aan de Heiland op.
Op 18 april verliet hij de republiek der Verenigde Nederlanden, "in de overtuiging dat zijn woorden hier een grote weerklank hadden gevonden". /30/

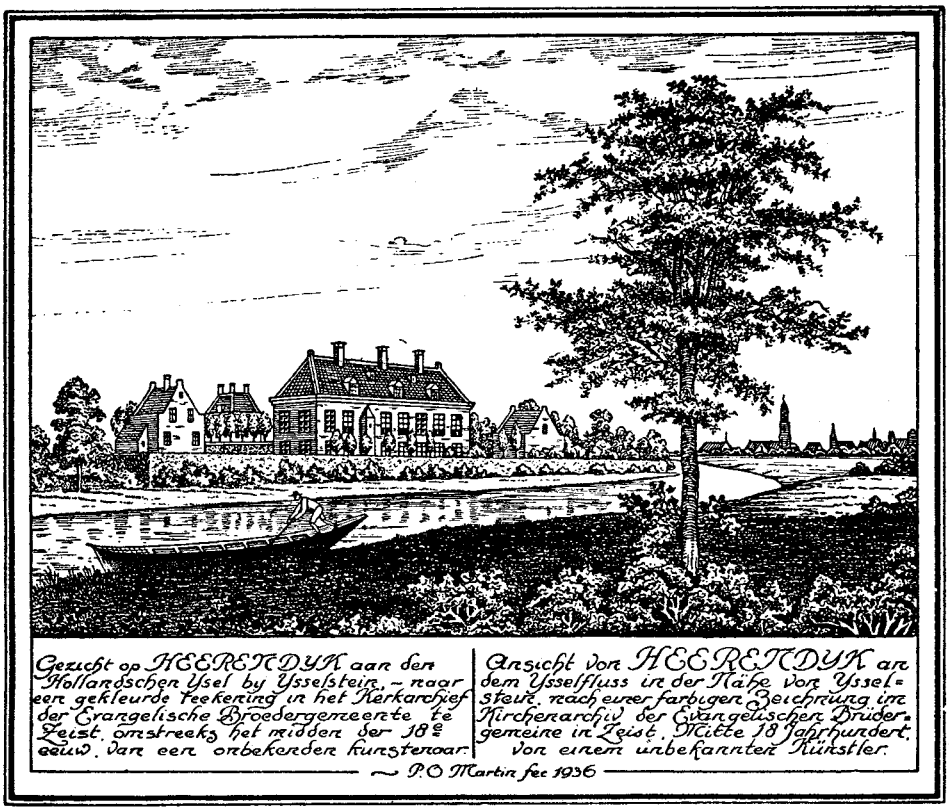

Afbeelding 3

In augustus 1736 kocht J. Schellinger, een met de Hernhutters bevriende Amsterdamse ijzerkoopman, een stuk land aan de IJsseldijk en met de oprichting der kolonie "Heerendijk" werd een begin gemaakt door Christiaan David.[25)]

In november 1736 werd Friedrich Baron von Watteville, Zinzendorfs jeugdvriend en medewerker, tot leider ("voorstander") der nederzetting aangewezen. De inrichting ging niet zonder moeilijkheden. Er was veel verdachtmaking van de zijde der tegenstanders. Ook hadden de Hernhutters veel te weinig bewegingsvrijheid en werden zelfs stenen naar hen geworpen als men een bezoek bracht aan IJsselstein.

Heerendijk was voornamelijk bedoeld als: zendingshotel, emigrantenasiel, kostschool, conferentieoord en rusthuis. Christiaan David kende aan deze eerste Broedergemeente in Holland een tweeledig doel toe: "Hier wollen wir dem Heiland ein Posthaus bauen, da die Boten hin und wieder zu den Heiden sich aufhalten und herbeifinden können. Die Gemeine, die hier wohnen wird, soll für die vernünftigen Holländer ein Kind sein. Sie sollen an diesem Kinde

25) David, zelf een Moraviër, had de eerste emigranten naar Zinzendorfs landgoed gebracht en bezocht zelfs driemaal Groenland. /31/

lernen, den Heiland der Welt lieb haben und einfältig werden." /32/

De duitssprekende bewoners van Heerendijk waren veeleer Lutherse belijders dan Moraviërs. Tot predikant werd hier op 14 oktober 1738 Severin Lintzup, een Deens theoloog, aangesteld. Toen het aantal personen in 1739 was gestegen van 18 tot 80, raakte het grote huis zo vol dat bezoekers er niet meer konden overnachten.

Heerendijk was voor de Hollanders de plaats waar zij persoonlijk handel en wandel der Hernhutters konden aanschouwen en uit eigen ervaring zich een oordeel konden vormen over hun leer en leven, terwijl men voorheen slechts aangewezen was op hetgeen men uit geschriften over hen vernam, die veelal tot inhoud hadden orthodoxe Christenen te waarschuwen tegen deze "verderflijke secte". We vinden te Heerendijk reeds symptomen van de crisis, die de Broedergemeente in de komende jaren (1743-1750) zou doormaken, de zg. "Sichtungszeit". Op bedenkelijke wijze werden de godsdienstoefeningen tot doorlopende feestelijkheden omgevormd. Het blijde, krachtige geloof, vol leven en verlangen zich te uiten, ontaardde in "Spielerei", in een esthetisch genieten, waarbij ernst en soberheid uit het oog werden verloren, tot men inzag, op een dwaalweg te zijn geraakt en terugkeerde tot de vroegere eenvoud. /33/ De gerechtvaardigde kritiek bleef niet uit, toen de wijze van zich uit te drukken kwetsend werd.

Reeds in het begin van 1738 waren moeilijkheden met de "Drossaard" van IJsselstein ontstaan. Von Watteville opperde daarop het plan, elders naar een verblijf om te zien, als men in de Broeders toch geen vertrouwen stelde. De Drossaard bond daarop in en men kwam overeen, "dat Jacob Schellinger met persoon en vermogen voor 25 personen borg zou staan". /34/ Gerechtelijk werd daarop de "Indemniteitsacte" voltrokken.
In februari 1739 ontstonden nieuwe moeilijkheden met Vultejus de Drossaard van IJsselstein, over het recht om een jongensschool met internaat te stichten. Hij vaardigde een verbod uit tegen de inwoners van Heerendijk, zodat zij genoodzaakt waren, de school weer te sluiten.
In deze tijd werden ook grove beschuldigingen van de zijde van de geestelijkheid geuit. Niet alleen in preken, maar ook in strijdschriften waarschuwde men tegen de Broeders (zie hoofdstuk 3.3.).

Ook werd het de Broeders niet toegestaan een eigen begraafplaats te hebben: men liet zich immers in of rondom een kerk begraven. Zinzendorf vertoefde na een reis uit Amerika in 1743 enkele dagen (12-15 april) op Heerendijk, voordat hij naar Duitsland doorreisde. "In dieser Zeit wurde für gut befunden, der Brüdercolonie in Heerendijk einen andern Ort und ferneren Anbau zu verschaffen, insonderheit weil sie keine Erlaubnis bekommen konnten ihr eigenes Begräbnis zu haben." /35/ Tevens werd de inrichting der gemeente uitvoerig besproken en vastgesteld, dat Heerendijk volgens het oorspronkelijke plan een huisgemeente zou blijven. Slechts 47 mensen, voornamelijk de ongehuwde broeders, mochten blijven, en een even groot aantal ging met De Watteville naar Duitsland terug. Het bleef nu nog een broederhuis, totdat na de stichting van Zeist[26] in 1747 alle broeders daarheen gingen en te Heerendijk tot 1752 alleen nog een kostschool voor meisjes werd gevonden. "De kolonie Heerendijk werd een mislukking, maar de stichting te Zeist bleek spoedig geheel aan de verwachtingen te beantwoorden." /36/

Op 29 augustus 1745 kocht Cornelis Schellinger de "vrije heerlijkheid Zeist en Driebergen" voor 157.000 gulden[27] van Willem Adriaan graaf van Nassau, om de Broedergemeente daar de gelegenheid te geven een nieuwe kolonie te stichten.
Schellinger zelf was een sympathisant van de Hernhutters en men hoopte hen zo te verlossen van de vele moeilijkheden die de ontwikkeling van Heerendijk in de weg hadden gestaan.
In april 1746 werd op het slot Zeist onder leiding van Zinzendorf een synode gehouden. Ongeveer honderd medewerkers waren uit Engeland, Duitsland, Denemarken en Zwitserland aanwezig. Groot was de ergernis der gereformeerde kerk, toen deze Hernhutter gemeenschap, die nauwelijks getolereerd werd, het openlijk waagde een synode te houden in het hart van de Nederlanden.[28]
Een der hoogtepunten van deze synode was de inzegening van het huwelijk op 20 mei 1746 tussen de oudste dochter van Zinzendorf,

---

26) Als stichtingsdag geldt 20 oktober 1746.
27) In dit bedrag waren begrepen de tapijten, spiegels en schilderijen alsook het biljart, waterwerken en beelden in de tuinen en de op het Slot aanwezige brandspuit. /37/
28) 12 mei - 21 juni 1746 (zie hoofdstuk 3.2.).

Benigna Henriëtte Justine en Johannes Michael Langguth, de aangenomen zoon van Frederik de Watteville.
Na dit feestelijk bijeenzijn vertrokken de synodale leden weer en bleven slechts negen personen te Zeist achter.

Het volgend jaar komt een stroom van vluchtelingen naar Zeist, ambachtslieden uit Bohemen en Duitsland en de ongetrouwde broeders die in IJsselstein hebben gewoond. Voorlopig worden zij ingekwartierd in de niet meer gebruikte brouwerij en in het leegstaande "Bogaertslust". /38/ Ook adellijke Duitsers en rijke Amsterdammers - de laatsten zijn in het algemeen doopsgezinde kooplieden zoals Van Laer, Beuning, Verbeek - besluiten om huizen te bouwen in de stijl van de Amsterdamse grachtenhuizen. Maar er moeten ook huizen gebouwd worden voor alle ongetrouwde mannen en vrouwen. De rijke gemeenteleden financieren de bouw van de "broeder-, zuster- en weduwenhuizen". Toen het broederhuis op 18 december 1749 gereed was, namen hier honderd broeders hun intrek en toen op 1 november 1751 het zusterhuis klaar kwam, vonden 44 zusters daar een woning.
Men legde zich toe op het maken van handschoenen, snijwerk, laarzen naar maat, mooie, dure en solide artikelen. De broeders hebben een eigen boerderij, karpervijver en de zusters krijgen al gauw een goede naam door hun wassen van kant en andere fijne kleren, waar de mode van die dagen zo rijk aan was.
De Broedergemeente is van groot belang geweest voor de uitbreiding van Zeist.

Eigenlijk bestaat Zeist na 1745 uit twee afzonderlijke gemeenschappen, die weinig contact met elkaar hebben. De hervormde predikant, ds. Elsnerus, ontpopt zich als een verwoed tegenstander van de Hernhutters; hij brengt ook zijn collega's in het geweer en de Staten van Utrecht worden bestormd met klachten en beschuldigingen. Zeist staat opeens zeer in het centrum van de belangstelling. Vooral de eigen begraafplaats is de tegenstanders een doorn in het oog. Met koraalmuziek worden de doden naar hun laatste rustplaats gebracht. En dan die broeder- en zusterhuizen. De geruchten gonzen. Er wordt zelfs gesproken over onderaardse gangen en, schrijft de classis, "dat eigen kerkhof is heel geschikt om mensen ongemerkt uit de weg te ruimen". /39/

Toch ontwikkelde de Broedergemeente zich te Zeist gestaag. Toen in 1768 het kerkgebouw werd ingewijd bereikte het ledental zijn hoogtepunt, namelijk 457. Dit aantal is later nooit meer overschreden.

Van 1738 af zijn er kringen van vrienden in Amsterdam en Haarlem. Enkele hervormden, een enkele lutheraan, vele doopsgezinden en ook leden uit de kring der Collegianten. Na 1750 ebt dit af.

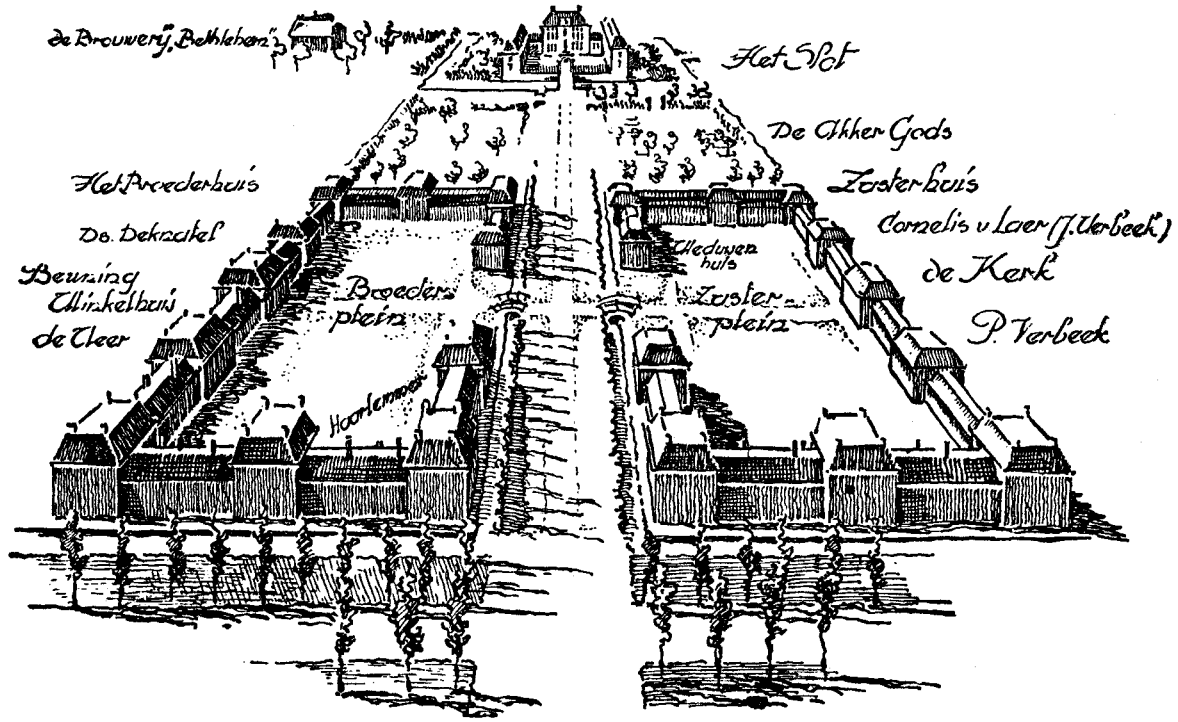

Afbeelding 4

3.2. Synode te Zeist: 12 mei-21 juni 1746

Een "schitterend" gezelschap kwam bijeen op de 12e mei in het Slot van Zeist, in totaal 97 broeders en 64 zusters, waaronder Zinzendorf en zijn "Pilgergemeine". Deze bestond uit vooraanstaande leden der gemeente, vertegenwoordigers van de theologische autoriteiten, die in kerkrechtelijke en apologetische vragen konden adviseren en die tegenover de bestaande kerken hun theologische bevoegdheden konden verdedigen.
Op deze synode waren naast adellijke lieden ook zendelingen aanwezig, "zo arm, dat zij in hun brieven aan de moedergemeente eerbiedig hadden gevraagd, of er in Herrnhut niet nog een paar oude pakken te vinden waren, daar hun bruine jassen in de tropen sneller dan normaal versleten waren". /40/
Het standsverschil aanvaardde men als iets vanzelfsprekends en volkomen onbelangrijks. Er was immers een broederlijke eenheid: het geloof in hun Heer.

Op 12 mei 1746 werd de synode geopend. Zinzendorfs imponerende gestalte beheerste de vergadering.[29] Misschien onbewust van de naderende storm, in ieder geval geen rekening houdend met de uitwerking van de vergadering - immers daarvoor zetelde men in het vrije Zeister Slot, op eigen terrein - nam de synode haar aanvang.

Het eerste en belangrijkste onderwerp van de agenda was de "tropen" kwestie: de verschillende richtingen in de bestaande kerk zijn als door God gegeven en gewild. Er werden drie richtingen onderscheiden: de oude Moravische of Hussietische, de Lutherse en de Calvinistische.
Elke "tropos" zou als het ware een van de bestaande kerken vertegenwoordigen. Men hoopte voor elke "tropos" een vooraanstaand predikant van een der kerkgenootschappen bereid te vinden als hoofd op te treden.
De "tropos" waarborgde het erfgoed dat men meebracht uit de oude kerk, waartoe men bleef behoren en waaruit geen Broedergemeente iemand mocht "ontwortelen". Door deze "tropos" zou men zich tegenover de bestaande kerk kunnen rechtvaardigen en het bewijs ervoor leveren, dat men geen afsplitsing zocht.

---

29) De door Zinzendorf op deze Synode te Zeist gehouden redevoeringen zijn als "Zeister Reden" in druk verschenen. /41/

Ook wilde men hiermee alle geloofsbelijdenissen gelijkstellen.

In een grote redevoering gaf Zinzendorf een overzicht van de geschiedenis en de groei, die met alle menselijke berekening spotte. Er bestonden in 1739 al de volgende gemeenten: Herrnhut, Herrenhaag, Heerendijk, Pilgerruh in Denemarken en Ebersdorf in Thüringen. Verder waren er vriendenkringen in Jena, Amsterdam en Rotterdam, in Londen, Oxford en Berlijn. Er waren zendelingen op Groenland, op de Bovenwindse Eilanden, in Zuid-Amerika en in Suriname. Verder waren er onder meer kolonies van Hernhutters in Noord-Amerika bij negers en Indianen. Men had zelfs plannen om een eigen schip te kopen.
"Waarlijk, men had het licht van het Evangelie niet onder de korenmaat verborgen, maar men was zuurdesem geweest." /42/
Dat was in 1739, en nu was men weer 7 jaar verder en was het werk verder uitgegroeid en geconsolideerd. Nu was dit weidse Slot erbij gekomen, waar men nu vergaderde, een nieuwe drempel, een springplank naar grotere daden van God.

Er waren nog andere moeilijke kwesties te regelen. Zo werd het tijd om eens te spreken over de financiering der Broedergemeente. Door de grote toevloed van nieuwe leden waren er aan de gemeente grote financiële eisen gesteld. Veel mensen zochten asiel en verwachtten dat zij in de eerste moeilijke dagen door de gemeente daadwerkelijk geholpen zouden worden.
"Communisme bestond niet in de Broedergemeente; wie van het zijne wilde afstaan, kon dat doen. ... Maar gemeenschap van goederen bestond niet, gelijkheid van bezit al evenmin." /43/
Men schoof het financiële probleem terzijde en bepaalde dat hierover nooit meer op een synode gesproken mocht worden. Men vertrouwde erop dat God Zijn gemeente zou onderhouden.
Nuchterheid moest men bij deze lieden niet zoeken, noch bij de graaf, die groot was in het opzijschuiven van eigen en andermans problemen, noch bij zijn volgelingen.

"De synode eindigde in een grandioze apotheose, een grootscheepse ordening van nieuwe dignitarissen." /44/
De Broedergemeente was rijk aan kerkelijke ambten. Er was een verwarrende kerkelijke hiërarchie, ambten en bevoegdheden, die elkaar dekten en wier taak vaag omschreven was. Dit kwam door de grote

afstanden en de gebrekkige verbindingen. Een zo sterk verspreide gemeenschap eist een sterk gedecentraliseerd bestuur.
Er kwam nog iets anders bij. De gemeenschap wilde een volledige theocratie in de praktijk verwezenlijken. "Alles in het leven was ondergeschikt aan het ene grote doel: de Heer dienen." /45/
De synode regelde de ordening van de ambten als volgt:
De bisschoppen vertegenwoordigden het hoogste kerkelijke gezag en droegen de geestelijke successie door de tijden heen. Zij moesten de diaconen en diaconessen wijden en de daarboven staande presbyters, toen "ordinarii" genoemd. Wie tot de meer besloten kring waaruit de zendboden en de verschillende arbeiders in de gemeente gerecruteerd werden, behoorde, was een "acoliet".
Het is zeer wel mogelijk, dat zonder deze hiërarchie de gemeente in splitsingen en afscheidingen uit elkaar zou zijn gevallen, of dat het samentreffen van de uiteenlopende gezindten een liberaal, verwaterd gemeentebegrip had doen ontstaan, waardoor het geheel volkomen uit de hand gevallen zou zijn.

De grote synode in het vorstelijk Slot van Zeist sloot met de meest grootse wijding die de geschiedenis van de Broedergemeente gekend heeft.
Elf broeders en negen zusters werden tot acolieten gewijd, zeven diaconi en zes diaconessen werden ingezegend. Twee "Gemeinältestinnen" werden in hun ambt bevestigd en vier "coëpiscopi werden door handoplegging en broederkus door Zinzendorf en Nitschmann gewijd.

3.3. Verwikkelingen met de Gereformeerden

In Holland had men door tachtig jaren oorlog te voeren vrijheid van godsdienst veroverd; men had asielrecht aan Hugenoten en vrijdenkers verleend. Juist door deze vrijheid tierden en groeiden sekten en afzonderlijke groepen van allerlei richtingen.
Naast de meest rechtzinnige orthodoxie kon een modern rationalisme opbloeien en zich ontplooien. Elke richting was in zichzelf vastgevoegd en gegrond op zijn eigen fundament en van zijn eigen waarde overtuigd.

In het begin der 18e eeuw waren er verscheidene sekten en richtingen, die het kerkelijk leven der Gereformeerden verontrustten door de aanhang die zij verwierven. De gereformeerde theologen bespeurden bij deze richtingen[30] een mysticisme, dat aan de orthodoxe kerkleer afbreuk deed. Dit mysticisme, dat in vele conventikels, die toendertijd zeer in zwang waren, welig werd aangekweekt, gold als de "ondergrondse kiem van het enthousiasme" dat soms hier en daar opschoot. Maar omstreeks het midden der 18e eeuw verloren al deze afzonderlijke groepen hun betekenis.

Onder de piëtistische conventikels, die de Gereformeerden bestreden hebben, behoorden ook de bijeenkomsten der Hernhutters.
Weldra werden de Hernhutters als een gevaar voor het kerkelijk leven ontdekt en tot de opkomst der Nijkerkse beweging (1751) nog heftiger dan de andere groepen bestreden.
De oorzaak hiervan was dat de Broedergemeente als philadelphische beweging binnen het verband van de gereformeerde kerk recht van bestaan wilde hebben. Maar de Gereformeerden wensten geen gemeenschap met hen te hebben, omdat de Broedergemeente aan belijdenissen slechts een betrekkelijke waarde hechtte.
Voor de orthodoxie was het absoluut onbegrijpelijk en niet te tolereren, dat zich in de boezem van de kerk een andere kerk wilde vormen, die met een royaal gebaar over alle grenslijnen heen wilde stappen en die haar gebrek aan historisch inzicht en haar gebrek aan piëteit tegenover de gegroeide geschillen hooghartig met de ruime blik van Christus durfde vergelijken. "Dat minachten van de

30) Labadisten, Gichtelianen, Deurhovianen, Hattemisten e.a. /46/

grenslijnen was in hun oog een verwatering van de christelijke geloofsleer, een libertijnse dwaling, die de centrale geloofswaarheden in gevaar moest brengen". /47/
Vooral in de jaren van 1740 tot 1750 heerste in de Broedergemeente een taalgebruik en een theologie, die al het gewone en geoorloofde te buiten gingen. Het was een op hol slaan van het gevoel, dat de volledige suppremátie van het hart boven het verstand voorstond. Maar dit was niet de belangrijkste oorzaak van de gereformeerde kritiek op de Broeders.

Op de Zuidhollandse synode, die 18 juli 1738 te 's-Gravenhage bijeenkwam, werden de Hernhutters voor het eerst ter sprake gebracht. Daar stelde de classis van 's-Gravenhage de vraag, "of men ook iets doen zou ten opzichte van de Hernhutters, van welke zoo vele gerüchten inkomen". Ds. Manger, die toen praeses der synode was, verhaalde van zijn gesprek met Zinzendorf in januari 1737 te 's-Gravenhage. Bij die gelegenheid hadden zij een gesprek gehad, dat uitliep op een onenigheid over het leerstuk der uitverkiezing, in het bijzonder der "reprobatie": Zinzendorf hield aan de leer der algemene genade vast en geloofde, dat Christus voor alle mensen was gestorven, zodat het van de vrije wil van de mens afhing de zaligheid aan te nemen of te verwerpen. Naar aanleiding van Rom. 7 en 8 spraken Manger en Zinzendorf over de predestinatie. De laatste noemde dit toen een "vervloekte leer", waarmede hij zich "in der eeuwigheid niet kon verzoenen". De dag daarop bood Zinzendorf zijn verontschuldigingen per brief aan Manger aan over zijn onbesuisde uitlatingen, maar hij schreef evenwel: "Ik ben zoo verre van de Praedestinations Leer (God wil niet, dat alle menschen zalig worden), als de Hemel is van de aarde. Ik weet dat Jesus voor de zonden der gehele Waereld gestorven is; dat de gantsche zonde met zyn dood is verdoemd geworden". /48/

De synode wilde de zaak dadelijk laten onderzoeken en een commissie bestaande uit de predikanten W. Schiphout (Amsterdam), A. Alberthoma (Groningen), J. Witteboll ('s-Gravenhage), Dr. J. Wilhelmius (Rotterdam) en P. Manger werd benoemd.
Deze commissie ging dadelijk aan het werk en leverde een uitvoerig verslag in. In dat rapport werden alle ketterijen, die het een of ander lid der Broedergemeente had verkondigd, opgesomd met de ge-

tuigen erbij. De commissie was van mening, dat van de Broedergemeente een belijdenis moest worden geëist en dat men daarna verder kon handelen. Aldus werd ook door de synode besloten.

Omdat IJsselstein nog tot Zuid-Holland behoorde, was het de taak der Zuidhollandse synode zich met het onderzoek te Heerendijk te belasten.
Op 17 september 1738 kwam een delegatie als afgevaardigden naar Heerendijk, waar zij de volgende dag met De Watteville een gesprek hadden. De Broedergemeente stelde, ondanks het verzoek van de Gereformeerden, geen eigen belijdenis op, om de naam van een nieuwe sekte te vermijden. De Watteville bood evenwel de commissie de 12 artikelen des geloofs aan met een toelichting erbij, waarin hij stelde dat de Broedergemeente niets nieuws leerde.
Toen de synode in juli 1739 te Woerden bijeenkwam, moesten de deputaten melden, dat alle pogingen die zij aangewend hadden om een belijdenis van de Broedergemeente te ontvangen, vruchteloos waren gebleven.

De synode was tot de overtuiging gekomen, "dat de Hernhutters niet regtzinnig zijn, en dus niet tot onze Kerk behooren, maar schadelijke en verderffelijke drog-gronden hebben", en de classes werden vermaand "ernstig tegen hen te waken". /49/
Volgens een andere bron /50/ kwam de synode echter tot wat mildere besluiten, t.w.:

1. De Hernhutters te tolereren, indien zij stil voor zich leven en zich niet met Hervormden bemoeien.
2. Daar ze niet tot de Hervormde kerk behoorden, verlangde men geen nieuwe belijdenis.
3. De predikanten moeten de leden hunner kerk behoeden voor de dwaalleer der Broeders.
4. Mocht dit alles niet baten, zoo zou men den Drossaard verzoeken, de bijeenkomsten te verbieden en
5. In het uiterste geval zich tot de Heeren Staten wenden.

Er volgden langademige brochures tegen de Hernhutters, waarin gesteld werd dat deze zich als bijzonder vroom voordeden, maar dat ze "onder het gewaad van bescheiden zondaar, het hart van verscheurende wolven droegen, die in de stilte zich terugtrokken om daar hun mystieke geheimdiensten te houden ...". /51/

Er ontstond een pennestrijd, waar de drukkers jarenlang aan verdienden en die in de kerk meer scheuring veroorzaakte dan heilzaam voor haar was.

Intussen was Amsterdam het middelpunt van deze strijd geworden. De kerkeraad der hoofdstad was uiterst bevreesd voor sektarische bewegingen. Er lag een smet op haar gemeente nu zovelen onder haar lidmaten met de Hernhutters sympathiseerden.
Er werd een commissie door de kerkeraad ingesteld op 22 augustus om een onderzoek in te stellen naar de leerstellingen der Hernhutters.
Deze commissie gebruikte voor haar onderzoek het tweede deel van Le Long's boek "Godts Wonderen met Syne Kerke", 1738[2], de "Verzameling Van eenige Brieven", 1738, en de acta der Zuidhollandse synode.

De conclusie der commissie was, dat de gemeente, voornamelijk met het oog op de "eenvoudigen" onder haar leden, in een pastorale brief moest worden gewaarschuwd.
Aangespoord door ds. Gerardus Kulenkamp[31] besloot de kerkeraad in 1738 tot het uitgeven van een "herderlijke en vaderlijke brief" "om zowel de gemeente in de hoofdstad als de hervormde Christenen in vele landen te waarschuwen tegen deze scheurmakerij". /53/
In deze pastorale brief werden de Hernhutters ontmaskerd als een mystiek gezelschap, dat zich door een zogenaamde evangelische eenvoudigheid liet leiden. Juist door deze schijn van nederige eenvoud en zelfverloochening waren zij zo gevaarlijk te achten, omdat zij licht simpele zielen tot hun gemeenschap overhaalden.
Derhalve voelde de kerkeraad het als haar plicht, "als waakzame Wachters, op Zions muren gestelt" te waken "dat geen kleine vossen heimelijk inkruipen, om des Heren Wyngaard te bederven, en dat geen valsche Propheten, bedekt met schaapsklederen, met een schynreden van wysheit, in nedrigheit, en in het lighaam niet te sparen, door schoon spreken, met zelfs-verlocheninge in den mond, en gees-

31) Gerardus Kulenkamp, geboren 30 oktober 1700 te Bremen, studeerde te Utrecht en was predikant te Nieuw-Loosdrecht (1726), Delft (1729) en Amsterdam (1733). Een beroep naar Bremen nam hij niet meer aan. Hij overleed op 9 oktober 1775. /52/

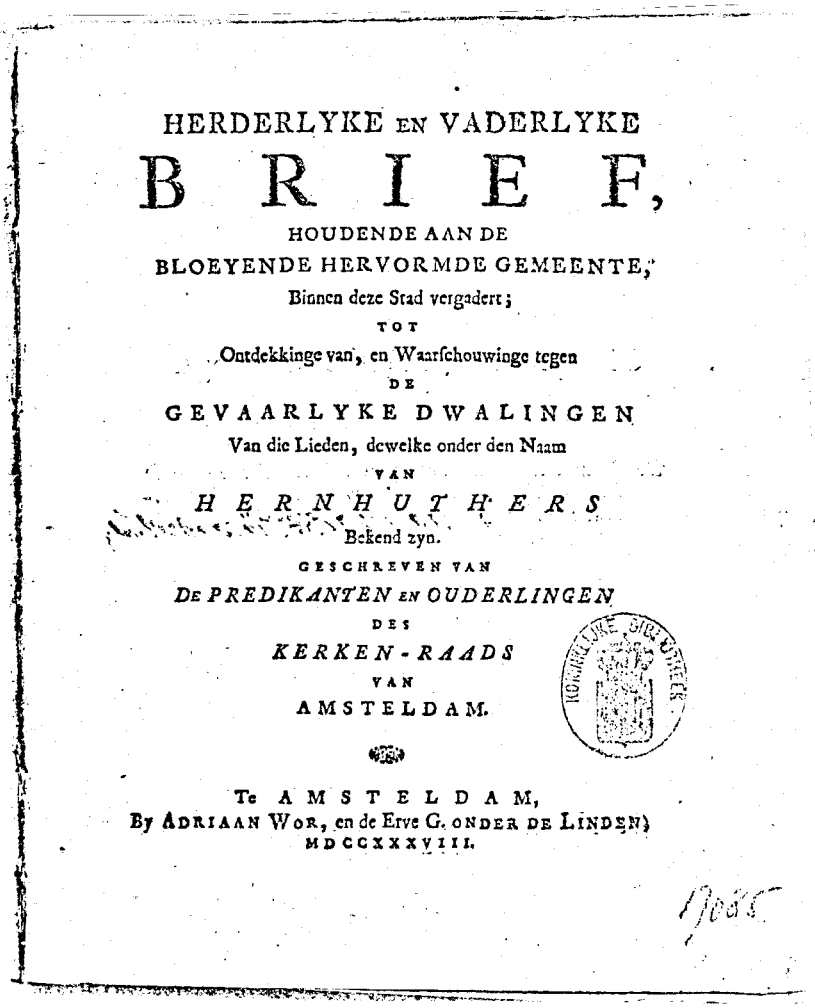

HERDERLYKE EN VADERLYKE

B R I E F,

HOUDENDE AAN DE

BLOEYENDE HERVORMDE GEMEENTE,

Binnen deze Stad vergadert;

TOT

Ontdekkinge van, en Waarschouwinge tegen

DE

GEVAARLYKE DWALINGEN

Van die Lieden, dewelke onder den Naam

VAN

H E R N H U T H E R S

Bekend zyn.

GESCHREVEN VAN

DE PREDIKANTEN EN OUDERLINGEN

DES

KERKEN-RAADS

VAN

AMSTELDAM.

Te AMSTELDAM,

By ADRIAAN WOR, en de Erve G. ONDER DE LINDEN)

MDCCXXXVIII.

Afbeelding 5

telyke hovaardye in het harte, met veel van Jesus voorbeeld, maar weinig van de noodzakelijkheit Zyner voldoeninge, veel van heiligheit, maar weinig van Jesus aangebragte en toegerekende geregtigheit, en het aannemen van Hem, tot dagelyksche rechtveerdigmakinge, zoo wel als tot heiligmakinge, te spreken, eenvoudig listig aftrekken van de eenvoudigheit, die in Christus Jesus is". (blad 4)
Men wil de Hernhutters niet tot de gereformeerde kerk rekenen. Zij houden veeleer vast aan gevoelens, die niet overeenkomen met de leer van Christus en zijn apostelen, noch met de "gezonde woorden", niettegenstaande dat zij een schijn van zonderlinge Godzaligheid vertonen.

Omdat de Hernhutters geen belijdenis hebben ziet men hen ook niet als een voortzetting van de oude Boheemse Broederkerk.
Wel constateert men verwantschap met de Lutherse kerk, maar in de pastorale brief vragen de schrijvers[32] zich af waarom de Hernhut-

32) Zeker is Kulenkamp de hoofdredacteur van de pastorale brief, al maakte hij zich steeds boos, wanneer iemand de pastorale brief op zijn naam wilde zetten. /54/

ters "ene afgezonderde Gemeente op haar zelve" willen blijven? Waarom laten zij zich niet, als echte kinderen, door de Lutherse gemeenten opnemen?
Het is waar, de Hernhutters schijnen in de meeste leerstukken overeen te stemmen met de Lutherse, maar het is nog maar de vraag of de Hernhutters wel zo "zuiver" zijn.

De belangrijkste verschillen met de Lutheranen zouden dan moeten blijken uit hun opvatting over de algemene genade, doop en avondmaal.
"Of het gevoelen van de Algemene genade, op deze wyze uitgedrukt: Dat God de Liefde zynde, niet konne toe laten, dat het gevallen Menschdom elendig blyve, dat Christus den vloek van de gehele wereld hebbe weggenomen, dat de twede Adam alles wederom te regt brenge, wat de eerste bedorven heeft.
Of die bevattinge van den Doop, waar men stelt: Dat niet alleen de kinderen in den Doop waarlyk de genade der wedergeboorte ontfangen, maar ook dat zy die Doop-Genade Wederom Moeten Verliezen, wanneer Jesus regt in het harte komen zal?
... Als mede of die stellinge van het Heilig Avondmaal: Dat men te gelyk met het brood en de wyn het ware, wezentlyke Lighaam en Bloed van Jesus in zyn Lichaam, Ziel en Geest ontfange, en dat daarom de Communie voor ene hemelsche en Goddelyke Maaltyd te houden zy, die men in den Voleindingszaal nauwelyks Volkomener vermoede: Of zulke en diergelyke Uitdrukkingen, zuiver het gevoelen der Lutherse Kerke voorstellen?". (blad 11 en 12)
Een oordeel geven de schrijvers van de pastorale brief niet. Zij laten dat gaarne over aan de Lutherse broeders.
Het belangrijkste punt van onzuiverheid bij de Hernhutters is wel, dat zij geen "echte en regte Belydenisse" hebben.
Zo werd dan de Broedergemeente aangeduid als "een open Hof, zonder omheininge en muuren, en een huis, zonder deur of grendel, waar toe aan elk de vrye toegang vergunt wort, ...". (blad 14).
Separatisten, die zich van de Kerk hebben afgescheiden zijn bij de Broedergemeente welkom en worden toegelaten.

Deze brief was echter "niet zonder tedere aandoeninge des harten" geschreven. Aanvankelijk is hij zeer bezadigd van toon, maar de stijl wordt steeds heftiger, naarmate de dwalingen of "harzenschimmen" ernstiger worden.

De ondertekening luidt als volgt:
"Aldus Gedaan in onze Kerkelijke Vergaderinge,
op den 30. October dezes jaars 1738.
'T welk wy ondergeschrevene getuigen.
Cornelius van den Bogaerde, Praeses
Joannes Esgers, Scriba."

In het laatste gedeelte van de pastorale brief worden ketterijen aangehaald uit het "Hoogduitse Gezangboek der Gemeente te Hernhut", dat door Deknatel in 1738 uit het Hoogduits was vertaald.
Het zou in het kader van dit werkstuk te ver voeren om hierop in te gaan.

Er verliep nog een maand voordat de pastorale brief werkelijk verscheen. De burgemeesters van Amsterdam, die evenals andere aanzienlijken de Hernhutters gunstig gezind waren, vreesden dat de uitgave hiervan onrust in de stad zou verwekken. Zij lieten derhalve de exemplaren die reeds gedrukt waren, op het stadhuis brengen en gaven pas een paar weken later de uitgave vrij met de mededeling, dat zij liever hadden gezien dat het ruchtbaar maken van deze zaak achterwege was gebleven.

Tevergeefs protesteerden enkele kerkeraadsleden, waaronder de predikanten De Bruin, Schiphout en Plantinus, tegen de uitgave van deze brief.

Zinzendorf, op doorreis naar West-Indië, vroeg op 4 december te Amsterdam in een officiële brief (in het Latijn) aan de kerkeraad, om hem de gevonden dwalingen mee te delen, opdat hij die grondig kon onderzoeken. Aan de magistraat deed hij van zijn handelingen verslag. Hij hoopte op deze manier de uitgave van de pastorale brief te voorkomen. Echter, reeds de volgende dag verscheen tot grote ergernis van de graaf, de brief in de boekhandels.

Op de pastorale brief antwoordde De Watteville, dat zij niemand uit zijn kerk wilden weglokken en nog minder mensen zouden verleiden, maar veeleer separatisten tot de volkskerk hoopten terug te brengen. Zij vormden nu wel een gezindheid op zichzelf, maar zij wilden desniettegenstaande met allen één zijn. Een belijdenis, die van hogerhand werd opgelegd, had voor hen geen waarde. Ook de Nederlandse geloofsbelijdenis was immers niet in staat geweest de

Voetianen met de Coccejanen te verenigen. Daarom zou het bij hen juist tot een scheiding komen, wanneer zij een belijdenis opstelden. Hij kon niet geloven, dat zij al te evangelisch waren en de weg des geloofs te breed maakten. En of zij zonder muren en omheiningen waren, wist hij niet, want zij kenden alleen de deur, de weg, de waarheid en het leven. / 55/

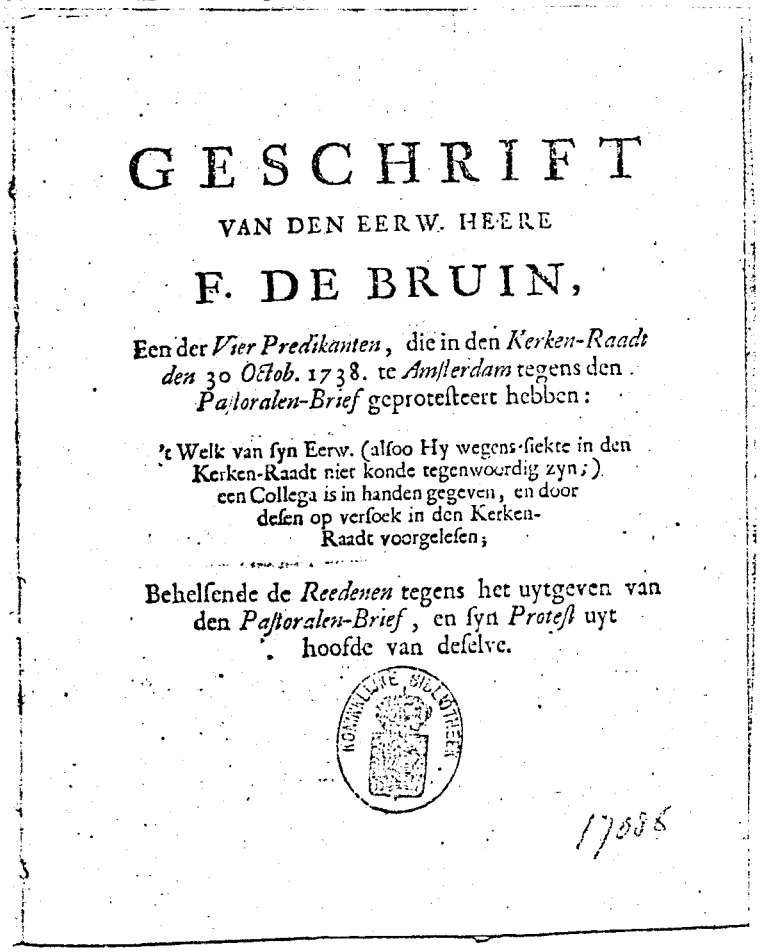

GESCHRIFT

VAN DEN EERW. HEERE

F. DE BRUIN,

Een der *Vier Predikanten*, die in den *Kerken-Raadt den* 30 *Octob.* 1738. te *Amſterdam* tegens den *Paſtoralen-Brief* geproteſteert hebben:

't Welk van ſyn Eerw. (alſoo Hy wegens ſiekte in den Kerken-Raadt niet konde tegenwoordig zyn;) een Collega is in handen gegeven, en door deſen op verſoek in den Kerken-Raadt voorgeleſen;

Behelſende de *Reedenen* tegens het uytgeven van den *Paſtoralen-Brief*, en ſyn *Proteſt* uyt hoofde van deſelve.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

17838

Afbeelding 6

Ook ds. F. de Bruin protesteerde in een geschrift tegen de pastorale brief: "Behelsende de Reedenen tegen het uytgeven van den Pastoralen-Brief, en syn Protest uyt hoofde van deselve".
Hij verklaart in dit geschrift niet alleen bezwaren te maken over het uitgeven van deze brief, maar ook tegen de inhoud ervan en wel om de volgende redenen:

1. Omdat in deze brief zeer veel beschuldigingen bijeengebracht worden, die alleen maar gehaald zijn "ex Actis Synodi Zuydt-Hollandia": zaken die de synode enkel ad notam genomen had en die juist onderzocht moesten worden.

2. Omdat de commissie die de bezwaren tegen de Hernhutters bijeengebracht heeft geen behoorlijk onderzoek daarover verricht heeft.
3. Omdat aan de bezwaren van één van de leden van die commissie (De Bruin zelf) in het verslag en in de pastorale brief zelf geen plaats gegeven is.
4. Omdat het horen van de beschuldigde partij geheel verwaarloosd is en dat zelfs het verzoek van de Hernhutters om zich nader te verklaren voor de kerkeraad is afgewezen.
5. Omdat door de uitgave van deze brief verschillende leden van deze gemeente als begunstigers van verfoeilijke dwalingen en ketterijen zijn aangewezen.
6. Omdat deze brief zal kunnen dienen om ook in Duitsland de Hernhutters, die daar getolereerd worden, als openbare ketters te vervolgen en verjagen.
7. Omdat deze manier van handelen, door "sulk een Openbaar Geschrift, op naam des Kerken-Raadts, in dese Gemeente noch nooyt gebruykt is, ..." (blad 3).

De Bruin is dan ook van oordeel, dat de pastorale brief terzijde gelegd moet worden en dat de zaken van de Hernhutters vooraf goed moeten worden onderzocht, voordat men het onderneemt iets tegen hen te schrijven; opdat ook niet, tot nadeel van de achting der kerkeraad, "by de uytkomste blyke, de ongegrondtheit van de Waarschouwinge daar tegens uytgegaan". (blad 3)
Tenslotte eist De Bruin:

I. Dat de pastorale brief niet op naam van de gehele kerkeraad uitgaat, en dat daarom de titel veranderd wordt.
II. Dat zijn protest mede erbij gedrukt wordt.

"Van desen Eysch, is het eerste toegestaan, maar het tweede afgewezen; en alleen het Protest aangetekent." (blad 4)

Het antwoord van de kerkeraad op de Zeven Redenen van De Bruin luidde:
"Ongewoone ziekten eisschen ongewoone geneesmiddelen". (blad 7)
Haar oogmerk is, de afgedwaalde weder te brengen, het verlorene te zoeken, het zieke te helen, het gebrokene te verbinden. Maar de Zaligmaker heeft ons ernstig gewaarschuwd tegen de valse profeten, die in schaapskleren komen[33] en Paulus stelt het tot een teken

33) Matth. 7:15.

van het verderf der laatste tijden, dat "de Menschen zouden hebben den schyn en gedaante der Godzaligheid, van welke zy de kracht zouden verloochenen, met byvoeging van dat nadrukkelijk woord; Hebt ook een afkeer van deeze."[34] (blad 8)

De betekenis van de pastorale brief is niet gering te schatten. Immers, het was geen gewoonte van de kerkeraad om door openbare geschriften de gemeente te waarschuwen. Deze brief maakte ongetwijfeld grote indruk. Vooral in de zendingsgebieden, waar de kerkeraad zijn pennevrucht heenzond en waar men de beweging der Hernhutters wilde terugdringen, heeft de brief veel schade aangericht. Men kan echter niet aan de indruk ontkomen, dat de bewijsvoering in de pastorale brief zeer oppervlakkig is. Maar daarvoor is deze brief dan ook een strijdschrift en geen vrucht van weloverwogen studie.

Na een verwoede pennestrijd - zeer waarschijnlijk kunnen wij deze gehele controverse als een pennestrijd tussen De Bruin en Kulenkamp beschouwen[35]/56/ - verbood de magistraat, die deze strijd had zien aankomen en de gemoederen weer tot kalmte wilde brengen, elke verdere uitgave aangaande kerkelijke zaken in een plakkaat van 11 december 1738. Daarmee was voor de buitenwereld voorlopig deze twist gesmoord.

In het begin van 1739 verscheen er toch weer een naamloos geschrift tegen de pastorale brief, onder de titel "Vertaaling van eenige Hoogduitsche Verzen uit het Hernhuts Gezangboek, met eenige aanmerkingen". Daarin viel de anonieme schrijver de pastorale uitlegging der verzen scherp aan. Hiertegen wendde zich allereerst prof. Voget[36], die juist een studie over de mystieke inhoud van het Hernhutter gezangboek had geschreven.

---

34) 2 Tim. 3:5.

35) - De Bruin gaf de "Verzameling van eenige Brieven" uit.
- Kulenkamp schreef daartegen de "pastoralen Brief".
- De Bruin schreef daarop weer het "Protest".
- Kulenkamp schreef een "antwoord op het protest".
- De Bruin de "Vertaling van enige verzen met aanmerkingen".
- en Kulenkamp tenslotte de "Naaktontdekte Enthusiasterij".

36) Albertus Voget (1695-1771). Hij studeerde te Bremen en Utrecht in de godgeleerdheid. Predikant te Heemstede, Middelburg, Groningen ("academieprediker") en Utrecht. Sedert 1766 onderwees hij ook in de geschiedenis der Christelijke kerk. Als leidraad voor zijn onderwijs gaf hij uit: Institutiones theologiae christianae. /57/

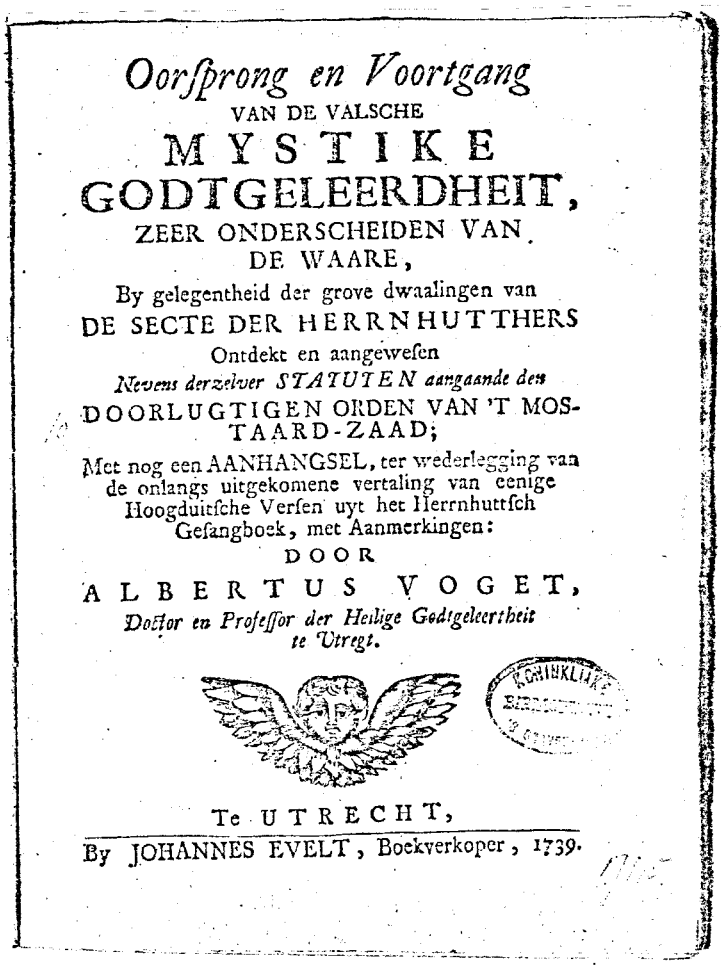

Oorſprong en Voortgang
VAN DE VALSCHE
MYSTIKE
GODTGELEERDHEIT,
ZEER ONDERSCHEIDEN VAN
DE WAARE,
By gelegentheid der grove dwaalingen van
DE SECTE DER HERRNHUTTHERS
Ontdekt en aangewesen
Nevens derzelver STATUTEN aangaande den
DOORLUGTIGEN ORDEN VAN 'T MOSTAARD-ZAAD;
Met nog een AANHANGSEL, ter wederlegging van de onlangs uitgekomene vertaling van eenige Hoogduitsche Verſen uyt het Herrnhuttſch Geſangboek, met Aanmerkingen:
DOOR
ALBERTUS VOGET,
Doctor en Profeſſor der Heilige Godtgeleertheit te Utregt.

Te UTRECHT,
By JOHANNES EVELT, Boekverkoper, 1739.

Afbeelding 7

Voget schrijft op blad 2 dat hij geenszins te "schielijk en voortvarende" over deze nieuwe gezindheid der Hernhutters heeft geoordeeld. Hij heeft lang nagedacht en er met anderen over gesproken. Maar toen hij van iemand, die bij de Hernhutters zeer geacht was, zulke onrechtzinnige en ongerijmde leerstellingen vernam, werd hij zeer ontsteld en bedroefd; Voget voelde zich gedrongen "het bestaan der Herrnhutsche Leiders, en hunne gevoelens" uit hun liederen, met oplettendheid, na te gaan. Zo vond hij dan "enen 't samenloop van ongerymtheden, onbillykheden en onregtzinnigheden" (blad 3).
Ook in dit geschrift gaat het erom, dat de Hernhutters door hun zending de kerk willen hervormen, "in dit land, daar het ligt der waarheit zo helder op den kandelaar staat. O stoutheit en onbeschaamdheit zonder wederga!" (blad 3).
Heimelijk proberen de Hernhutters hier te lande in de huizen te sluipen om aanhang te maken. Zelfs in de koloniën trekken zij mensen van "de" kerk af.

Alle ongerijmdheden en onbillijkheden die Voget heeft gevonden in het Gezangboek der Hernhutters, strijden zeer met het echte Christendom en met het waarachtig evangelie. "De Ongeregtzinnigheden der Hernhutters ... lopen uit op de grove Mystikery. Dewijl helaas! de Mystike boeken van sommige der onze zeer geschat en gelezen worden, en deze wel de voornaamste Rede mag zijn, dat de Herrnhuttsche ondernemingen bij zulke ingang vonden". (blad 4 e.v.)

De reeds eerder genoemde ds. Kulenkamp schrijft vervolgens in juli 1739 het eerste deel van "De naakt ontdekte Enthusiastery, Geest-dryvery en bedorvene Mystikery der zo genaamde Herrnhutthers". "Zij willen zig voor geen gezintheit verklaren, en ook, naar hun zeggen, geen byzondere Gezintheit of Secte op hun zelve zijn" en "hun voorgewendde toeleg om Sion (zynde hunne Herrnhutsche Gemeente) te willen bouwen in het midden van ons (zynde niets anders dan Babel, en Sodoma in hunne ogen, gelyk ons in dit werk duidelijk genoeg zal blyken) en een Evangelisch Christendom, ... in te voeren, en daar door de Christenen, die in veel verwerringe zyn geraakt, wederom tot de eenvoudigheit te brengen ... ". (blad 2 e.v.)

Een gereformeerde synode, die in juli 1740 te IJsselstein werd gehouden, eiste, dat de Broeders uit het land zouden worden gezet, waarin de regering echter niet toestemde.

Enkele gematigde predikanten, die Heerendijk bezochten, waren goedgunstig gestemd, en vooral Beyen[37], de schepen van IJsselstein, deed wat hij kon om de Broeders te helpen. Dertig predikanten bezochten Heerendijk. Op de vraag van hen waarom de Broeders geschriften niet tegenspraken antwoordde De Watteville, dat hij zich met oneerlijkheid, die niet uit eigen ervaring, doch slechts van horen zeggen allerlei beschuldigingen uitsprak, niet inliet, en eerst wenste, dat zulke beschuldigingen werden herroepen. /59/

---

37) Beyen werd in augustus 1741 opgenomen als nieuw lid van de Broedergemeente. Hij werd daarop door de Hollandse synode uit de Hervormde kerk gestoten. /58/

In 1741 zond Zinzendorf, nog voor hij zijn reis naar Amerika aanvaardde, een manifest aan alle "Overheden der Evangelische Kerke, die men sedert 300 Jaaren de Broeders noemt", dat ook aan de Hoogmogende Staten was gericht. Daarin beval hij zijn Broedergemeente in de genadige bescherming der overheden aan. Tevens zette hij in eenentwintig punten de kerkelijke grondslag van zijn gemeente uiteen.
De Moravische kerk was geen nieuwe sekte, maar een gemeenschap, bestaande uit Lutheranen en Gereformeerden, beide groepen betrekkelijk zelfstandig georganiseerd (tropoi). De bisschoppelijke successie werd voortgezet "als de continuatie van een goede gewoonte". In dit korte opstel liet Zinzendorf nog eens goed uitkomen, dat hij een vijand van elke vorm van sektarisme was.[38)]

Er werden requesten naar de Staten-Generaal gezonden. Maar zolang de gereformeerde kerk zo sterk tegen de Hernhutters gekant bleef en daarbij zoveel invloed op de regering uitoefende, kon de overheid geen gemeenschap openlijk dulden, die krachtens haar wezen geen op zichzelf staande kerk wilde zijn.
In de jaren 1742-1744 namen de meeste synoden de Hernhutters in het algemene artikel aangaande de ketters op, om niet alleen voortaan tegen hen te waken, maar ook "allen aanwas te benemen en het verspreiden hunner besmettelijke boeken te stremmen". /61/

Zinzendorf had tot nog toe gehoopt zijn Broedergemeente als een Moravische afdeling met de gereformeerde kerk te kunnen verbinden. Hij zag wel in dat dit ideaal onbereikbaar zou blijven, zolang de Broedergemeente geen gereformeerde belijdenis had.
Zijn zogenaamde "tropenidee"[39)] gaf hem een nieuwe mogelijkheid, omdat hij nu bereid was de zelfstandigheid van zijn gemeenten grotendeels prijs te geven, als er maar met haar eigen karakter rekening werd gehouden.

---

38) "De Broedergemeente kan noch in haar leer, noch in haar kerkvorm als een secte beschouwd worden" (Stelling 1 /60/).
39) Zie pagina 19.

Zinzendorf raakte er tenslotte van overtuigd, dat hij bij de gereformeerde kerk niets meer kon bereiken. Trouwens, ook zijn Broeders waren hem bij deze pogingen niet al te behulpzaam geweest, omdat de overgrote meerderheid niets voelde voor de gereformeerde kerk.
Op de synode van Zeist in 1746 probeerde Zinzendorf nog om van de Nederlandse gemeenten de officiële instemming met de Lutherse Augsburgse confessie te verkrijgen. Doch ook daar wilden zij toen niets van weten.
Vooral de Amsterdamse Broedergemeente voelde er weinig voor om iets van haar onafhankelijkheid prijs te geven. Hier voerden de Collegianten en Doopsgezinden de boventoon. Zij namen uit eigen beweging nieuwe leden aan en vierden het avondmaal.

Samenvattend kunnen we zeggen, dat de verwikkelingen tussen de Gereformeerden en Hernhutters voornamelijk gingen over de belijdende grondslag der Broedergemeente. De Hernhutters probeerden aan te tonen, dat zij in hoofdzaak met de gereformeerde belijdenissen overeenstemden, maar de gereformeerde kerk wees hen af, omdat zij hun houding ongereformeerd achtte.
Het is de Broedergemeente niet gelukt om in de volkskerk burgerrecht te verkrijgen, want zij werd in ons land in haar afzonderlijke kolonies teruggedrongen.
Tegen haar zelfstandig bestaan hadden de Gereformeerden nauwelijks bezwaar. Zij zagen echter in de Broedergemeente een gevaar voor hun kerk, omdat deze als philadelphische beweging aan de belijdenissen slechts een betrekkelijke waarde toekende en leden van hun kerk aftrokken.
In de tweede helft der 18e eeuw werd de Broedergemeente echter vrijwel nergens meer bestreden en werden zij uit het algemene artikel tegen de ketters geschrapt.

4. CONCLUSIES

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat de Hernhutters in de eerste jaren met vertegenwoordigers van ongeveer alle gezindten en richtingen in aanraking kwamen. Maar het was nergens de grote massa, die door de Hernhutter Broedergemeente werd gepakt. De aanraking droeg in het algemeen meer het karakter van een gereserveerde belangstelling voor deze nieuwe en veelbesproken richting. Het is daarbij opmerkelijk, dat de vrienden uit de officiële kerkelijke kringen zich spoedig terugtrokken en de Hernhutters bij de sekten meer ingang vonden.

Wij kunnen ons afvragen waarom de algemene houding der Nederlanders ten opzichte van de Hernhutters zo afwijzend was.
Het is voornamelijk de grote tegenstelling tussen het Nederlandse en Duitse volkskarakter geweest, dat deze scheiding veroorzaakte.
De Nederlanders konden zich moeilijk schikken in het herrnhutter bestuur, dat geheel inging tegen hun democratische vrijheidszin. De geschiedenis heeft dit zeer duidelijk geleerd, want honderden personen zijn langere of kortere tijd met de Hernhutters in aanraking geweest, maar het autocratisch beleid van Zinzendorf en de zijnen stootte hen af.

Een tweede oorzaak was in het religieuze leven der Broedergemeente gelegen. Zowel de Gereformeerden als de Doopsgezinden hechtten buitengewoon veel waarde aan een min of meer wettisch leven. In de Broedergemeente leefde een echt lutherse vroomheid zonder wettische heiliging. Daardoor bleef er altijd een deur geopend voor antinomiaans enthousiasme, wat de nuchtere Hollander een bedenkelijk gevaar toescheen. Dit gevoel werd nog versterkt door het feit, dat de Hernhutters een betrekkelijke waarde aan belijdenisgeschriften hechtten, reden waarom de Gereformeerden geen gemeenschap met hen wensten te hebben. Men was bang, dat enerzijds de Hernhutters de "Kerk" wilden "hervormen", anderzijds dat zij leden van de kerk zouden aftrekken en in hun Broederschap opnemen.

Bij dit alles kwam nog het verschil in taal, daar de Broedergemeente een Duitse gemeenschap bleef. Eerst Dr. W. Lütjeharms, die van 1947-1958 predikant te Zeist was, voerde het Nederlands in.

Tenslotte moet echter wel gesteld worden, dat niet aan de indruk te ontkomen is, dat de strijdschriften tegen de Hernhutters vaak emotioneel geladen waren en de kritiek weinig gefundeerd was.

5. LITERATUURVERWIJZINGEN

1 - W. Lütjeharms, Het philadelphisch-oecumenisch streven der Hernhutters in de Nederlanden in de achttiende eeuw (dissertatie) Zeist, 1935, p.18 noot 30

2 - dr.C.C.de Bruin, Handboek der kerkgeschiedenis, deel 2 Leeuwarden 1976/5, p.241

3 - dr.J.N. Bakhuizen van den Brink en dr.W.F. Dankbaar, Handboek der kerkgeschiedenis, deel 3, den Haag 1967/3 p. 126

4 - dr.J.N. Bakhuizen van den Brink, a.w., p.264

5 - M. Schmidt, Pietismus, Stuttgart 1972, S.93

6 - dr.H. Berkhof en dr.Otto J.de Jong, Geschiedenis der kerk, Nijkerk 1975/9, p.230 ev.

7 - H.A. Munnik jr., De Evangelische Broedergemeente, in: Ons Arsenaal, Serie I, no.II, Zutphen (1918), p.11

8 - M. Schmidt, a.w., S.96

9 - E.A. Kleinschmidt, De Broedergemeente (Hernhutters), in: Kerk en Secte, Serie III, no. 10, Baarn 1909, p. 13 ev.

10 - H.A. Munnik, jr., a.w., p.9

11 - W. Lütjeharms, a.w., p.10

12 - W. Lütjeharms, a.w., p.11

13 - E.A. Kleinschmidt, a.w., p.15

14 - dr. H. Bavinck, Gereformeerde Dogmatiek, deel III Kampen 1967/5, p. 328 ev.

15 - H.A. Munnik jr., a.w., p.14

16 - H.L.C. Schutz, De Broeders, Geschiedenis van de vestiging der Hernhutters te Zeist. A.D. 1746, Zeist (1946), p.158

17 - E.A. Kleinschmidt, a.w., p.19

18 - dr.J.N. Bakhuizen van den Brink, a.w., p.59

20 - W. Lütjeharms, a.w., p.12

21 - W. Lütjeharms, a.w., p.19

22 - H.A. Munnik jr., a.w., p.19

23 - K. Barth, Kirchliche Dogmatik IV/1, Zürich 1953, S.763

24 - W. Lütjeharms, a.w., p.44

25 - Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 8, Leiden 193.,kol. 1023 - 1028

26 - W. Lütjeharms, a.w., p.45
27 - W. Lütjeharms, a.w., p.46 noot 4
28 - E.A. Kleinschmidt, a.w., p.20 ev.
29 - H.L.C. Schutz, a.w., p.28
30 - W. Lütjeharms, a.w., p.50
31 - W. Lütjeharms, a.w., p.51 noot 18
32 - P.O. Martin, Heerendijk 1737-1770, Zeist (1936), p.14
33 - P.O. Martin, a.w., p.15
34 - P.O. Martin, a.w., p.17
35 - P.O. Martin, a.w., p.33
36 - W. Lütjeharms, a.w., p.53
37 - H.L.C. Schutz, a.w., p.43
38 - A.W. van de Bunt, Oud Zeist, Baarn 1968/2, p.33
39 - A.W. van de Bunt, a.w., p.34
40 - H.L.C. Schutz, a.w., p.53
41 - Documenta Reformatoria, Teksten uit de geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming, deel 2, Kampen 1962, p.37 ev.
42 - H.L.C. Schutz, a.w.,p.60
43 - H.L.C. Schutz, a.w., p.64
44 - H.L.C. Schutz, a.w., p.65
45 - H.L.C. Schutz, a.w., p.66
46 - dr.J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden, 's-Gravenhage 1949/5, p.350 vgg.
47 - H.L.C. Schutz, a.w., p.85
48 - W. Lütjeharms, a.w., p.151
49 - W. Lütjeharms, a.w., p.153
50 - P.O. Martin, a.w., p.19
51 - H.L.C. Schutz, a.w., p.34
52 - Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 9, Leiden 1933, kolom 562 vg.
53 - dr.J. Reitsma, a.w., p.375
54 - W. Lütjeharms, a.w., p.155
55 - W. Lütjeharms, a.w., p.158
56 - W. Lütjeharms, a.w., p.156 noot 9
57 - Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 10, Leiden 1933, sub voce Voget
58 - P.O. Martin, a.w., p.25

59 - P.O. Martin, a.w., p.23

60 - W. Lütjeharms, a.w., stelling 1

61 - W. Lütjeharms, a.w., p.163

Pamfletten

- Herderlyke en Vaderlyke Brief, Houdende aan de Bloeyende Hervormde Gemeente, Binnen deze Stad vergadert, tot Ontdekkinge van, en Waarschouwinge tegen de Gevaarlyke Dwalingen Van die Lieden, dewelke onder den Naam van Hernhuthers Bekend zijn. Geschreven van De Predikanten en Ouderlingen des Kerken-Raads van Amsteldam. Te Amsteldam, By Adriaan Wor, en de Erve G. onder de Linden, MDCCXXXVIII.

- Geschrift van den eerw. Heere F. de Bruin, Een der Vier Predikanten, die in den Kerken-Raadt den 30 Octob. 1738. te Amsterdam tegens den Pastoralen-Brief geprotesteert hebben: 't Welk van syn Eerw. (alsoo Hy wegens siekte in den Kerken-Raadt niet konde tegenwoordig zyn;) een Collega is in handen gegeven, en door desen op versoek in den Kerken-Raadt voorgelesen; Behelsende de Reedenen tegens het uytgeven van den Pastoralen-Brief, en syn Protest uyt hoofde van deselve.

- Antwoord op de zeven Redenen vervat in het Protest van den Eerw. Heere F. de Bruin, tegen den Pastoraalen Brief van den Eerw. Kerkenraad te Amsteldam. Te Amsteldam, By Adriaan Wor, en de Erve Onder de Linden, MDCCXXXVIII.

- Oorsprong en Voortgang van de valsche Mystike Godtgeleerdheit, zeer onderscheiden van de waare, By gelegentheid der grove dwaalingen van de secte der Herrnhutthers Ontdekt en aangewesen Nevens derzelver Statuten aangaande den Doorlugtigen Orden van 't Mostaard-Zaad; Met nog een Aanhangsel, ter wederlegging van de onlangs uitgekomene vertaling van eenige Hoogduitsche Versen uyt het Herrnhuttsch Gesangboek, met Aanmerkingen: door Albertus Voget, Doctor en Professor der Heilige Godtgeleertheit te Utrecht. Te Utrecht, By Johannes Evelt, Boekverkoper, 1739.

- De naakt ontdekte Enthusiastery, Geest-Dryvery, en bedorvene Mystikery der zo genaamde Herrnhuthers, uit hun Hoogduitsch Gezangboek, en andere van hunne schriften ten klaarste ten toon gestelt, en hunne Overeenstemminge Met de bedorvene Mystiken en Geestdryvers, in Duitschland, en de Bevers in Engeland, op 't duidelykste aangewezen. Strekkende tot herhaalde Getrouwe Waarschouwinge tegen die Lieden, en ter volkomene verdediginge van den Herderlyken en Vaderlyken Brief, des Eerw: Amsteldamschen Kerken-Raads, Tegen de trouweloze beschuldigingen van zeker Naamloos Geschrift, hier achterby gevoegt. Op ernstelyk verzoek en uit last des Eerw. Kerkenraats, en uit liefde tot de waarheit, die naar de Godtzaligheit is, in 't licht gegeven door Gerardus Kulenkamp. Predikant te Amsteldam. Te Amsteldam, By Adriaan Wor, en de Erve G. onder de Linden, MDCCXXXIX.

ILLUSTRATIES

Voorpagina: Vignet van de Broedergemeente met als randschrift: "Overwonnen heeft ons Lam, wij volgen Het na".

afb. 1: De bakermat der oude en hernieuwe Broedergemeente, uit: W. Lütjeharms, a.w., p.11

afb. 2: Zinzendorf, uit: dr.H.M. van Nes, De Graaf van Zinzendorf, Nijkerk 1903

afb. 3: Gezicht op Heerendyk, uit: dr.J.M. van der Linde, Hernhutters in Nederland, Zeist, 1968, p.60

afb. 4: Project van Nieuw Zeist, uit: dr.J.M. van der Linde, a.w., p.94

afb. 5: Titelblad van de Herderlyke en Vaderlyke Brief, 1738

afb. 6: Titelblad van het Geschrift van den eerw. Heere F. de Bruin, 1738

afb. 7: Titelblad van A. Voget, Oorsprong en Voortgang van de valsche Mystike Godtgeleerdheit, 1739

BIJLAGE 1

DE PHILADELPHISCH-OECUMENISCHE BEWEGING

"Het grootste gebod van onze Schepper (het welke is, de liefde teegens alle menschen) heeft mij geleert, na de onzichtbaare algemeene Kerke om te zien, naamelijk hoe zy, volgens de stellinge der Godgeleerde, niet aan eene gewisse zichtbare Societeit gebonden, maar door de gantsche wereld, onder alle volkeren en Gemeentens, verborgen en verstrooit is", schreef Arnold[1)] in 1697 in de voorrede van zijn "Umparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie. Hiermee had hij de universele, philadelphische gedachte duidelijk omschreven.
De philadelphische beweging, die in Londen was ontstaan uit de zich "Philadelphians" noemende kring van Jane Leade en John Pordage, beleefde een bloeitijd van dertig jaar, waarna de Hernhutterse beweging haar overvleugelde. "Deze kleine sociëteit beschouwde zich als de openbaring van het koninkrijk Gods op aarde en stelde zich boven de bestaande kerken, die naar haar oordeel zonder uitzondering aan de wereld gelijkvormig waren geworden. Haar bestaan was kort van duur, want na het overlijden van Leade in 1704 viel zij uiteen.

Sinds 1695 stond zij door briefwisseling met vele geestverwanten uit het buitenland in verbinding. In Nederland vond zij te Amsterdam in de kringen der Collegianten, der mystieken en bij andere sektariërs, die voor chiliastische denkbeelden zeer gevoelig waren, spoedig ingang.
Over ons land plantte deze beweging zich voort naar Duitsland, waar zij weldra overal aanhangers verkreeg. Onder hen waren vooraanstaande piëtisten, zoals G. Arnold, J.C. Lange, J.H. Michaelis, P.J. Spener en J.W. Petersen.
Het philadelphisch idaal is door het piëtisme in brede kringen van het kerkelijk leven overgebracht. Zij verzamelden het kleine aantal "ware" bekeerden, dat binnen de kerken vrijwel onopgemerkt leefde, in conventikels, en deze kringen beschouwden zich als het

---

1) Gottfried Arnold (1666-1714) behoort in hoofdzaak thuis in het piëtistisch centrum, dat zich in Quedlinburg had gevormd. Zijn "Unparteiische Kirchen- und Ketzenhistorie vom Anfang des N.T. bis 1688" (1699), waarin hij zo dogmatisch - onafhankelijk werkte, dat de ketters veelal als de ware Christenen voor de dag komen, "is het grootste voorbeeld van een kerkgeschiedenis, die geschiedenis van het geloven is." /1/

ware Philadelphia, waarvan in Openbaring 3:7-13 zo'n voorbeeldig getuigenis wordt gegeven. "Zij is het uitverkoren deel, dat Hij (Christus) liefheeft en in het lijden en de verzoeking zal bewaren." Haar geldt de belofte, dat Christus spoedig zal wederkomen om haar leden in het nieuwe Jeruzalem op te nemen.

De philadelphische gedachte is eschatologisch gericht en staat indifferent tegenover de bestaande kerken. Men wil volstrekt geen nieuwe kerk stichten, maar alleen in geest en waarheid de Vader aanbidden.

Rondtrekkende predikers verkondigden in gesprekken en geestelijke oefeningen deze philadelphische gedachte. "Philadelphia" was geen gewone, gevestigde kerk, maar vanwege de geopende deur, die het overal vond, een beweeglijke pelgrimsgemeente (ecclesia ambulatoria) in alle landen en onder alle kerkelijke gezindten.

De band, die allen in de philadelphische gemeente verbond, was uitsluitend de broederliefde als het volstrekte kenmerk der wedergeboorte (φιλ-αδελφια).
Philadelphia is meer dan "broederlijke liefde"; "broederliefde" geeft beter weer, dat daarmede niet slechts wordt bedoeld de liefde, die een broederlijk karakter draagt, maar een bepaald soort liefde, die voortspruit uit de geestelijke verwantschap der wedergeborenen als leden van één lichaam.

Het was voor de philadelphische gemeenschap volkomen onbelangrijk tot welke kerk men behoorde, of welke belijdenis men aanhing.
In het liefdemaal (αγαπη), een oud-christelijk gebruik, dat door de kerk reeds vroeg was afgeschaft, vond men een passende vorm voor de philadelphische eredienst.

/1/ - dr.J.N. Bakhuizen van den Brink en dr. W.F. Dankbaar, Handboek der kerkgeschiedenis, deel 4, den Haag, 1968/3, p.57